DE ROL

VAN HET

BOOZE BEGINSEL

OP HET

MIDDELEEUWSCH TOONEEL

DOOR

ERNEST SOENS,

CANDIDAAT IN WIJSBEGEERTE EN LETTEREN,
LICENTIAAT IN WIJSBEGEERTE.

Bekroond door de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde.

GENT
A. SIFFER
Drukker der Koninklijke Vlaamsche Academie
SINT-BAAFSPLAATS

1893

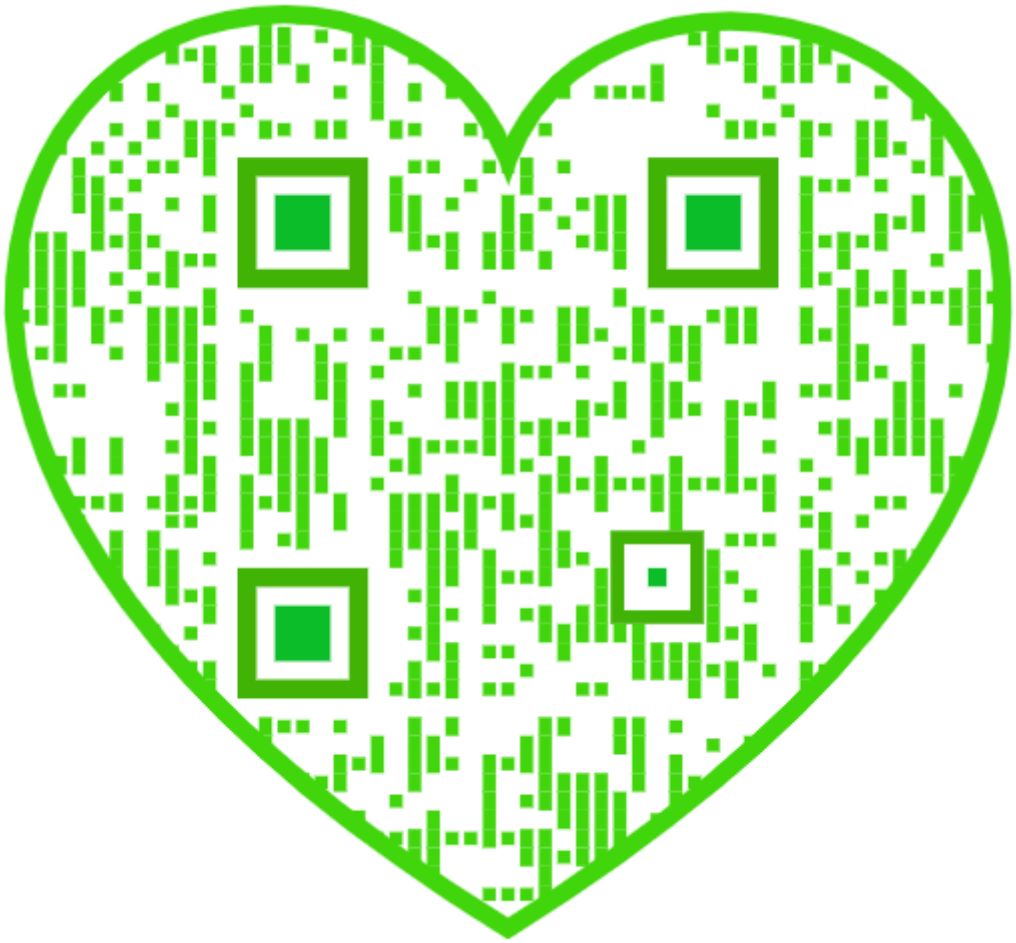

DE ROL VAN HET BOOZE BEGINSEL

OP HET

MIDDELEEUWSCH TOONEEL.

DE ROL

VAN HET

BOOZE BEGINSEL

OP HET

MIDDELEEUWSCH TOONEEL

DOOR

ERNEST SOENS

CANDIDAAT IN WIJSBEGEERTE EN LETTEREN
LICENTIAAT IN WIJSBEGEERTE.

Bekroond door de Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde.

GENT
A. SIFFER
Drukker der Koninklijke Vlaamsche Academie
SINT-BAAFSPLAATS

1893

INLEIDING EN VERDEELING.

VOLGENS de verklaring van Jacob Grimm (1), bleef de voorstelling des duivels aan het heidendom vreemd.

« Het behoort, voegt hij erbij, aan de geschiedenis van het Christendom, te ontwikkelen hoe het aanschouwelijk optreden van Lucifer ontstond. Zeker is het dat de bekeering der heidenen zelve niet weinig bijdroeg, om de vertooningen van duivelschen aard te vermenigvuldigen, omdat de verlatene heidensche goden, wel is waar overwonnen, maar toch niet vernietigd, in duivelsche machten werden veranderd. »

Hieruit is natuurlijk niet te besluiten, dat er bij de heidenen of in de geschiedenis en fabelleer der Oostersche en Germaansche volkeren geene spraak zij van het kwade beginsel. Wij weten integendeel dat, onder verschillige benamingen (2),

---

(1) *Deutsche Mythologie* von JACOB GRIMM. Göttingen 1844, bl. 936. Dit gezegde nopens de verandering der oude goden in duivelen wordt in onze oude oorkonden klaar bevestigd. Op onze bladz. 109 wordt Pluto, en op bl. 120 Astaroth als een duivel voorgesteld.

(2) Bij de Hindoe's *Vritra* (passim in het Rigveda) cfr. DOWSON. *Classic Dictionn. of Hindu Mythology*. Londen 1879 a. v. Vritra. — Bij de oude Persen *Anro Mainjus* (Ahriman) cfr. DE HARLEZ. *Introd. à l'étude de l'Avesta*, Parijs 1881 bl. CXXVI. — Bij de Babylo-

ten allen tijde een of meer wezens als oorsprong van het kwaad aanzien zijn geweest. Edoch die wezens waren meestal of in duistere nevelen gehuld, of ten minste te afgetrokken en te onbepaald in de gedachten geschetst, dan dat zij tot stoffelijke voorstellingen aanleiding zouden geven. In den Christen Godsdienst daarentegen, is het wanbeeld dat het kwaad verpersoonlijkt, zoo klaar en bepaaldelijk afgeteekend, zijne rol is zoo aanschouwelijk, zelfs op historischen grond, voor de oogen gesteld; ja zijn invloed is zoo werkelijk dat hij als medefactor in de menschelijke handelingen zijn aandeel ontvangt en, als dusdanig, in allerlei gedaanten en kleuren voor het gezicht optreedt.

Welk treffend tafereel is niet de val der engelen, van hunne koninklijke tronen in het diepste des afgronds neergestort en in duivelen veranderd! Welk roerend tooneel de val van Adam, misleid door de listen van het Oude Serpent, zooals de duivel in een « spel van Sinne » der Brusselsche « Tyteloosen » (in 1589 te Gent gespeeld) wordt genoemd (1). Rijke mijn van treffende beelden en krachtige lessen, door de practische middeleeuwsche dichters het volk ten nutte gebracht!

Overigens heeft niet slechts de voorstelling des duivels een kerkelijken oorsprong : volgens het overheerschend gevoelen moet het hedendaagsch tooneel

---

niers en Assyriers *Triamat.* cfr. SMITH, *Chald. account of Genesis.* Londen 1878 bl. 79. — Bij de Egyptenaren *Apophis*, later *Sit*, Typhon. Cfr. EBERS : *Aegypten und die Bücher Mosis* I, 243. — Zie nog verder daarover LECAMU, *Histoire de Satan.* Paris 1868 bl. 87 en FISSCHER, *Paganisme et Révélation*, vertaald door PROSPER. Brugge 1881.

(1) Cfr. « *Brabandsch Museum* » of Mengelingen voor de geschiedenis van Braband, bl. 81.

in 't algemeen, namelijk de voorstelling van historische of verdichte gebeurtenissen, in verschillige rollen verdeeld, en door verschillige personen voorgedragen, gelijk zij nu op het tooneel gepleegd is, naar de kerk als naar hare wieg worden teruggebracht. In de kerkelijke plechtigheden werden immers van in de vroegste tijden de gebeurtenissen van den Godsdienst, zooals het lijden des Zaligmakers en andere, aanschouwelijk voorgesteld om de feiten en de gedachten, er aan verbonden, dieper in de gemoederen te prenten. De mis verbeeldt en vernieuwt het grootste der Christelijke Mysteriën; zij is het middelpunt der kerkelijke plechtigheden en tevens een diepzinnig en indrukwekkend drama. Reeds in de V^e^ eeuw (Jubinal: *Mystères inédits* 1837. *Préface* bl. VIII) gaven de priesters, op voorname feestdagen, stomme vertooningen, tableaux-vivants, nopens de gebeurtenissen van den dag aan het volk ten beste, zooals de aanbidding der Koningen, de Bruiloft van Cana, de dood van den Zaligmaker, enz. Met deze groepen-vertooningen werden de antiphonen, hymnen en slotverzen uit het officie verbonden, en zoo kan men reeds het ontstaan van eigenlijke tooneelstukken begroeten. Deze voorstellingen, waarin de duivel dikwijls als een der hoofdpersonen optrad, eerst door enkel geestelijken opgevoerd (1), bevielen het tooneelgierige volk en vereischten weldra de medewerking van een aanzienlijker getal figuranten en dus ook van wereldlijke personen; de toeloop van volk en de grappen die

(1) Zoo in de rekeningen van Leuven : « daer *de Capellanen* 't spel op speelden » (VAN EVEN, *Louvain Monum.*, 173); item : « den Capellanen van Sinte Peeters alhier doen sij in den meesten deele een genuchte opstelden enz... »

er, om wille van het vermaak, werden tusschengemengd, maakten de kerk voor die tooneelen minder geschikt : : en zoo gebeurde het dat het kerkelijk tooneel allengs een ongewijd karakter ontving en van de kerk (1) op het kerkhof, vandaar op de markt en later op eigenlijke schouwburgen werd verplaatst. Zoo zien wij dat de oudste stukken, ons uit de middeleeuwen nog overgebleven, meestal de eenvoudige vertooning zijn van een godsdienstig feit; en hoe meer men in de oudheid kan opklimmen zooveel te klaarder dragen zij de sporen van hunnen kerkelijken oorsprong. De allereerste zijn of in het Latijn geschreven (Utrechtsch Antiphonarium en « oc est de mulieribus = wijze en dwaze maagden), of

---

(1) Dat de eerste vertooningen in de kerk zelve geschiedden blijkt uit hetgeen wij zullen zeggen over het spel der « Verrijzenis », te Deinze gespeeld door de « ghesellen der kercke » en slechts in 1473 voor de eerste maal « voor de Halle » vertoond. (*Belg. Mus.*, VII, 16 enz.). — Men speelde ook in de kerk van Kortrijk gedurende de XIVe, XVe en XVIe eeuw. (Zie FR. DE POTTER, *Gesch. van Kortryk*, II.)

Uit gemelde oorkonde in het *Belg. Mus.* blijkt tevens dat afzonderlijke gezelschappen het vertoonen der mysteriespelen behertigden en dat zij samengesteld waren uit personen, aan de kerk verbonden. Eene oorkonde, die wij hieronder vermelden, bewijst duidelijk dat de priesters de hoofdpersonen waren, en dat later bij de « ghesellen van der kercken » of het « geheime geselscap » zich aansloten de « ghesellen van der stede »; doch toen, namelijk in 1460, worden de priesters niet meer als opvoerders vermeld. In Frankrijk waren reeds vroegtijdig wereldlijke gezelschappen voor het uitvoeren van tooneelstukken ingericht, zooals : les Confrères de la Passion (1398), les confrères de la Basoche (1285 of 1303), les Enfants Sans Souci (1380-1422). Deze laatste hadden het meest gemunt op « Sotternijen » (Sotties) of stukken van kluchtigen en hekelachtigen aard, die soms ook tegen de geestelijkheid waren gericht.

Elders nochtans, namelijk te Leuven, komt nog in 1490 in de rekeningen voor : « van den stellinghe te makenen, op de marct, voer der stadthuys, *daer de Capellanen* 't spel op speelden van der drie Koninghen 8 in januario ». Zie bij VAN EVEN, *Louvain monumental*, bl. 173.

met Latijnsche woorden en vermaningen, met aanhalingen uit de gewijde bladen doormengd, zooals dit het geval is met de « *Bliscappen van Maria* » waarvan de « sevenste » door den heer Stallaert namens de Koninklijke Vlaamsche Academie is uitgegeven (1). Zoolang de vertooningen nog deel maakten van de eigenlijke liturgie, namelijk tot in de XIIIe eeuw, werd het Latijn gebruikt (zie de uitgave van Monmerqué : *De Adoratione Magorum*,

---

(1) Zie verder over den kerkelijken oorsprong van het tooneel : MONE, « *Altteutsche Schausspiele* », 1846, eerste bladzijden. — PETIT DE JULLEVILLE, « *Les Mystères* », 1880, bl. 2, 3. — Dr GALLÉE, « *Academisch Proefschrift* », bl. 53, enz. — F. DE POTTER, *Geschiedenis van Kortrijk*, II, 9-15. — « *Het Belfort* », 1888, n[r] 2, bl. 173. — WYBRANDS in *Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische theologie* », door MOLL en DE HOOP-SCHEFFER, III, bl. 197, enz.

Verder zien wij nog dat meermaals, zooals in het « Jeu d'Adam » (waarover later) een sermoon voorkomt op het einde van het stuk, en dat voor onderwijzingen (didascalies) en zelfs voor de choren langen tijd het Latijn in gebruik was.

Ook is de meening van D[r] JONCKBLOET (*Geschiedenis der Nederl. Letteren*, 1868, I, bl. 355 of 1873, I, bl. 235), als zoude in Nederland alleen het wereldlijk drama niet op kerkelijken bodem zijn ontkiemd, op geene vaste gronden gesteund. Immers de bewijzen, die wij leveren, gelden zoowel ten onzent als elders en zijn meestal aan onze eigene bronnen ontleend.

Om nu slechts een voorbeeld uit de kerkelijke spelen ten onzent aan te halen, wij lezen bij VAN EVEN, « *Louvain monumental* », bl. 221, dat in 1474 de weduwe Pinnox in Sint-Jacobskerk te Leuven eene undatie stichtte van eene mis met mysterie : « behoudelic oock dat sij (de kerckemeesters) sullen doen spelen een historie uuten ouwen oft nuwen testamente, met rade van den Prochiaen, als men doet de misse in de quatertempere voer kersmesse. »

Verder uit de rekeningen van 1477 : « Item van den spele te spelen op den goensdach in den quatertemper dag vor kersmesse in de misse, 7 stuvers. »

Dat het spel nog onder de mis gebeurde, is een zeldzaam overblijfsel van de allervroegste gebruiken, en dat het hier nog niet naar de markt was overgebracht, moet, mijns inziens, aan de fundatie toegeschreven worden, juist overeenstemmende met hetgeen in Frankrijk meermaals gebeurde, blijkens PETIT DE JULLEVILLE, *Les Mystères*, I, bl. 54 : « *Cantatur Evangelium cum ludo.* »

de Resurrectione, enz. waarover later); nochtans, omdat men altijd een zeker doel bij het volk wil bereiken, zien wij langzamerhand, bij middel van opheldering, de volkstaal binnendringen nevens het Latijn, zooals in het spel : De Wijze en Dwaze Maagden, waar de oliehandelaar provençaalsch spreekt (uitgave Monmerqué) en de andere optredende personen provençaalsch en latijn; naderhand wordt het Latijn van den troon gestooten en zijne plaats door de volkstaal ingenomen.

Wat nu ook het begin van de vertooningen der « duvelryen » moge zijn, zeker is het dat deze eene groote belangrijkheid op het tooneel der middeleeuwen hebben verworven.

Bijna geene stukken zijn er van de eigenlijke mysteriespelen, waarin de duivel niet de eene of andere rol heeft te vervullen. Als men immers in aandacht neemt dat de gansche middeleeuwen, althans in het denken en gelooven, van godsdienstzin diep waren doordrongen, zal het natuurlijk voorkomen, dat de schrijvers van de eerste mysteriespelen, vooral daar deze meestal geestelijken waren (1), die ook later min of meer getrouw door andere schrijvers

---

(1) « Clerc » was toenmaals zooveel als geletterde, « cleregie » als geleerdheid, « leec » als ongeleerde. Dat de schrijvers gewoonlijk tot den geestelijken stand behoorden kan men hieruit opmaken, dat de stukken voor de kerk bestemd waren en meestal eene ongemeene kennis van Schriftuur en gewijde geschiedenis doen veronderstellen. Overigens, wanneer het bij uitzondering gebeurt, dat de naam van een dier oudste schrijvers uit den nacht der vergetelheid aan het licht komt, dan blijkt het dat hij aan het een of ander klooster of kapittel toebehoorde. Zoo schreef de Dominicaan Fastraets het spel van Sint Trudo te Leuven. Dit kon ook moeilijk anders zijn, daar de spelen in den beginne dikwijls maar eene uitbreiding waren van het Evangelie en in het choor zelf, als deelmakende van het ritus, opgevoerd werden : « Cantatur Evangelium cum ludo », zegt de oorkonde hierboven vermeld.

werden gevolgd, stiptelijk de leer der gewijde bladen hebben in het oog gehouden. En zoo zal men de hoofdrol van den duivel op het middeleeuwsch tooneel kunnen opmaken uit de plaats, die hij in de geschiedenis van het Christendom bekleedt.

Natuurlijk heeft de geloovige, en soms bijgeloovige, inbeelding der middeleeuwsche volkeren, nevens de historisch-godsdienstige feiten vele legenden van « duvelryen » weten te scheppen, die, boven dat zij, als oorspronkelijke, rijkgekleurde teekeningen den letterschat verrijken, toch altijd eene klare getuigenis afleggen van Satan's grooten invloed op het toenmalige tooneel.

Hoofdzakelijk nu komt, naar de leering van den Godsdienst, de rol der duivelen hierop uit : Nadat zij van hunne hemelsche tronen zijn verstooten, willen zij hun woedend spijt bot vieren op den mensch die, mits trouwen dienst, van God in hunne plaats zal verheven worden. Dit blijkt reeds in « *het spel van mirakelen van der Nieuywervaert* (1) », v. 326 :

> Dat wij uuten hemel waren geworpen
> Dat zullen zij nog zwaerlyck betalen.

Van dien tijd af loopt Satan, volgens eene oude uitdrukking, rond als een briesschende leeuw, zoekende wien hij zal verslinden, en alle listen en lagen spant hij den mensch om hem tot het verderf te lokken, waarin hij zelf is gedompeld.

De geschiedenis van het middeleeuwsch tooneel is de klare weerspiegeling van deze leer : de gewijde boeken waren immers de voornaamste bron, waar

---

(1) Uitgegeven door MOLTZER, *De Middelnederlandsche dramatische Poëzie*.

de tooneelschrijvers hunne stof gingen putten. Zeker, wij hebben het gezegd, de schrijvers hebben aan de inbeelding vrijen teugel gelaten om de handelende personen treffender te doen optreden, doch voor de hoofdgedachten weken zij van de aangewezen baan niet af. Nochtans, wat allermeest met het doel van den tooneelschrijver strookte, hebben zij menigmaal den duivel comisch voorgesteld om de toehoorders te vermaken of om in lange en langdradige leerstukken de gespannen aandacht door iets vroolijks te onderbreken (1).

En dit kan nogmaals als een natuurlijk gevolg uit de gedachten dier dagen worden aanzien. Vermits de duivel er hoofdzakelijk op uit is den mensch in het verderf te storten, en de schrijvers in die tijden niet enkel om de kunst, maar vooral om iets nuttigs te verrichten, hunne werken lieten vertoonen, zoo valt het niet te verwonderen, dat de duivel op de bespottelijkste wijze voorgesteld en als speelbal der vergadering behandeld worde. Letterkundig oordeel ontbreekt vaak in de middeleeuwen : doelmatigheid en practisch vooruitzicht nooit. Het was er den dichter niet om te doen ijdele vormen, hoe schilderachtig ook, te scheppen, of in zinnelijke droomerijen eigen zelfbehagen te zoeken : vooral moest het goede worden gesticht, de medeburger onderricht, de deugd geprezen, de ondeugd gegeeseld.

---

(1) Om het gelach (bij sommigen de vrees) op te wekken diende voornamelijk de zonderlinge kleeding der helsche geesten. « Ses diables, zegt RABELAIS, estaient tous capparassonez de peaulx de loups, de veaulx et de béliers.. ceintz de grosses courraies es quelles pendaient grosses cymbales de vaches et sonnettes de mulets à bruit horrifique. Tenoient en main aulcuns bastons noirs pleins de fuzée, aultres portoient longs tizons allumez sus iesquels a chascun carrefour jectoient plenes poignées de parasins en pouldre dont sortait feu et fumée terrible. » Zie hierover het einde dezer studie.

Daar echter de onderrichting de baan moet openen en men den vijand moet kennen eer men de wapens van den spot, of andere, op hem zal richten, zoo kunnen wij de rol van den duivel op het middeleeuwsch tooneel volgender wijze verdeelen :

Historische rol in ernstige (didactische) stukken, waarin de duivel enkel wordt gevolgd in de verschillige tochten zijner jacht op zielenaas. *Comische* rol in stukken of enkele tooneelen van kluchtigen aard, waarin hij als speelbal dient der toeschouwers, of nar van de spelende personen. De eerste soort van spelen zijn meer getrouw (soms letterlijk) aan de kerkelijke boeken (echte of valsche), waaruit zij ontstaan; de tweede zijn in grooter deel de vrucht van de verbeelding. In de eerste, leeren de toeschouwers den duivel vreezen als een vijand vol gevaar, in de andere leeren zij hem verachten en bespotten. In de eerste behoort het onderwerp tot eene wezenlijke, objectieve wereld, in de tweede is er meer vrije keus en kan men derhalve meer subjectiviteit ontwaren.

Wij zullen opvolgendlijk de rol der helsche geesten in deze tweeërlei stukken onderzoeken en terzelfder tijd de algemeene en bijzondere karaktertrekken er van aanduiden. Het spreekt van zelf dat deze verdeeling niet zoo scherp afgeteekend is dat niet in ernstige stukken eene comische « duvelrye » kan voorkomen of omgekeerd : integendeel, slechts eenigen tijd, in het begin, zijn er van comische stukken weinig sporen (1) te vinden; doch later zijn

---

(1) Eens in het jaar, vooral op het feest der Onnoozele Kinderen, werden ook in de kerken allerlei aardigheden vertoond. Zie bij VAN EVEN, *Louvain Monum.*, bl. 173 : « Den capellanen van Sint Pieters alhier doen sij u den meesten deele een *genuchte* opstelden met eenen gemaecten *cardinael* te trecken besoeken den capellanen

de twee tooneelsoorten meest altijd innig verbonden en samengemengd : wij zullen echter de didactische en de comische spelen, om het verschil van de rol afzonderlijk behandelen.

I.

STUKKEN VAN DIDACTISCHEN AARD.

In deze eerste soort van tooneelstukken, waar de toeschouwer den duivel leert kennen en vreezen als een vijand, kunnen wij twee onderdeelen onderscheiden en opvolgendlijk de *algemeene* en de *bijzondere* karaktertrekken van Satan's rol in oogenschouw nemen.

A. — ALGEMEENE KARAKTERTREKKEN.

Het einddoel, is reeds gezegd, van Satan's leven en streven is het verderf van de zielen. De algemeene middels, welke hij daartoe in het werk stelt, zijn van zeer groote verscheidenheid. Het kwaad moet hij stoken op allerlei wijzen : booze ingevingen, ophitsing van driften, aanmoediging tot het kwaad onder alle vormen;

...De duvels mesten in alle quaet.

(Spel van der Nyeuwervaert, v. 43.)

---

van Brussel. » Zie hierover op het einde. Ezelsfeesten, bisschopsfeesten enz. dergelijke boertigheden hebben menige misbruiken teweeggebracht; zoodat de geestelijkheid meermaals het verbod ontving (reeds in 680 Concil. Constant.) zulke kluchten op te voeren. Zie *Klein*. Geschichte des Dramas VIII. Spanische Drama I, 282, 242, 244, 245.

het goed moet hij verhinderen kost wat kost : daartoe zal hij alle hinderpalen in den weg leggen om de deugd te doen stronkelen of vallen.

Om deught te beletten is al haer daet.
(item, volgend v.)

Bij ons overzicht der spelen zal ieder dezer punten van lieverlede zijne ontwikkeling hebben en zullen de algemeene karaktertrekken klaarder in het oog springen.

Vooreerst hoeft opgemerkt te worden dat de duivelen een geheel ingericht leger uitmaken : Lucifer, het hoofd der gevallen engelen, is met het opperste gezag bekleed; onder hem staan eene groote menigte « trawanten » onder verschillige benamingen, altijd gereed om de bevelen des meesters uit te voeren en de gansche wereld met hunne helsche plannen te bestormen.

De eerste stukken die ons, van een historisch standpunt, in het oog vallen, zijn de *mysterie*spelen (mysterium of ministerium) die het een of het ander punt of geheim van den godsdienst op dogmatische wijze behandelen.

Een der eerste stukken, die ons uit dit grijs verleden zijn overgebleven, en dat tevens het eerste feit der duivelgeschiedenis voorstelt, is het « Maestrichter Paeschspel » (1) in Nederrijnsch dialect geschreven en door Moltzer in zijne « Middelnederlandsche dramatische Poëzie » opgenomen. Naar de berekening van dezen geleerde, moet het stuk, van

(1) Hoe alles met weinig oordeel en « ab ovo » wordt' behandeld, is hier klaar bewezen. Een paaschspel begint met den val der duivelen en omvat geheel het Oud- en Nieuw-Testament. Dergelijke voorbeelden zijn talrijk.

Maastricht afkomstig, tot het begin der XIVe eeuw worden te huis gewezen.

Bij den aanvang van het stuk, wordt de val der weerspannige engelen of de oorsprong der duivelen voorgesteld: hoe namelijk eene talrijke schaar uit het schitterend geestenleger, ter oorzaak van hoogmoed en opstand, in helsche gedrochten wordt herschapen. Vóor het 27ste vers zegt de schrijver : « Hie werden die engele duvele ende spricht (een der gevallenen) :

BELZEBUB.

Owe, leider ende owach
Dat ons die dorheit ie *geschah* (geschiedde
Die uns dus hait mishandelt
Want uns schonheit is verwandelt
In eine arge vorme
Na eine leitliche worme
Sin wir nu alle geschaffen.

Hoe treffend is dit tooneel en hoe moet de tragische klaagtoon van den gevallen engel diepen indruk op de gemoederen gemaakt hebben! Het is ook voorwaar het aangrijpendste oogenblik van der duivelen geschiedenis : ja, ware het niet dat zij sedert hunnen val in het kwaad zijn verhard, eene zoo jammerlijke vernedering zou medelijden verwekken. Andere tragische toestanden, doch die reeds den grootschen indruk van dien plotselijken val ontberen, zullen wij verder ontmoeten.

Het is dus niet meer aan te nemen wat Mone schreef (1) : dat er namelijk geene vertooning over

---

(1) « *Altteutsche Schausspiele* », II, 16, 1846.

Vergelijk daarover een voortreffelijk werk, namelijk « *York Plays*, the plays performed bij the Crafts or Mysteries of York on the day of Corpus Christi, in the 14th, 15th, and 16th centuries », by LUCY

den val der duivelen zoude geweest zijn omdat de mensch dit tooneel niet beleefde.

Lucifer's val wordt immers nog vertoond in *der Sündenfall* (of beter O.-L.-Vrouw-Presentatie), met voorspel *der Sündenfall*, uitgegeven door Dr Otto Schöneman (1); verder, doch slechts in recitatief (alleenspraak van God den Vader), in een Kerstspel, voorkomende in *Weinachtsspiele und Lieder aus Süddeutschland und Schlesien*, door Weinhold (1857, bl. 294 enz.), en ook wel in het voorbeeld, (volgens het gedacht van Moltzer) nagevolgd door den schrijver onzer eerste *Bliscap van Maria;* want hij zegt in den Proloog :

Wi laten overlien
Lucifers val met sine partien (2).

TOULMIN SMITH. Oxford, 1885, Clarendon Press, alwaar al de voornaamste gilden en neringen op gemelden dag eene vertooning geven in de open lucht. De stukken hebben eigenlijk weinig handeling; het zijn meer aanschouwelijkheden dan wel drama's, ten minste de oudste, doch deze dragen nog den zeer ouden, half-latijnschen stempel. Op bl. 1 wordt ons medegedeeld als door de schippers gespeeld zijnde : « The Creation : Fall of Lucifer », hetgeen voldoende is om Mone's gezegde te weerleggen.

(1) *Der Sündenfall und Marienklage, zwei Niederdeutsche Schauspiele* enz. Hanover, 1855. (Zie vers 403-733.)

(2) Zelfs is er later in 1680 een afzonderlijk spel gemaakt : « van de negen choren der Engelen omhelsende te samen den val van Lucifer enz. vertoond tot Antwerpen » (*Belg. Mus.*, IX, 311). Ook te Leuven speelde men in 1444 het spel « Van den drien Ieraertchyen », in Vlaamsche verzen gemaakt door Jan Amoers, « monic te Vlierbeec ». Zelfs werden in 1449 en 1461 de negen choren op wagen verbeeld in den Ommegank : het stuk was een toren met verschillige verdiepen, zoo hoog dat men hem van wederzijden met koorden moest vasthouden. Cfr. *L'Omgang de Louvain* par EDW. VAN EVEN bl. 28 Leuven 1863.

Men denke ook aan Vondel's *Lucifer*.

Hetzelfde geldt voor vreemde landen. Bij MARIOTT, *Collection of Miracle-Plays*, vertoonen de leerlooiers in de Chesterplays « Lucifer with the angels that fell with him into hell ». Zoo ook werd te

Alhoewel de val in dit laatste stuk wordt voorbijgegaan, toch komt den duivelen meermaals de herinnering hunner vroegere heerlijkheid te binnen en laten zij herhaaldelijk een weergalm hooren van de tragische jammerklacht, die wij zooeven uit den mond van Beelzebub vernamen.

Zoo spreekt « *Nyt* » (een der gevallen engelen) op vers 77 zijnen hoofdman Lucifer aan : (1)

> Ach Lucifer, meester, hoe gevaren
> Wij. Die daer aangescreven waren
> Int boeck des levens metten heere
> Sijn nu gecondampneert met sere
> Die ewige doet te leden, wachermen
> Sonder verganc ocht sonder ontfermen.

Te Coventry, in Engeland, werd insgelijks de val van Lucifer op treffende wijze verbeeld. (Blijkens Klein, Geschichte des Drama's Das Englische Drama I bl. 724.)

De 24 gilden gaven er, op de stadsfeesten, elk een wagenspel ten beste, zoodat de gansche stoet

---

Rodez, in Frankrijk, in 1440 opgevoerd een opzettelijk spel om den val te verbeelden : « La chute des démons (lo contrast de natura humana ains lo demon infernal) ». Zie PETIT DE JULLEVILLE : *Les Mystères*, enz., II, bl. 14, 15.

In een mysteriespel der XVe eeuw, *Le Vieux Testament*, gespeeld te Parijs (zie PETIT DE JULLEVILLE, II, 357-358), wordt aanschouwelijk voorgesteld hoe de duivelen uit hoogmoed hunnen troon willen verheffen, waarom zij dan ook door Gods bliksem getroffen worden. Zij stegen op « par une roue secrètement faicte dessus ung pivos à vis ».

Die vlam van hoogmoed voelt Lucifer in zijn hoofd branden als hij zegt, bij Dr Schöneman (pas aangehaalde *Sündenfall* enz., bl. 15), vers 450 :

> Ik se upstîgen in de hoge.

Ook vinden wij verder een afzonderlijk « Spel der Hellen » vermeld. Mone heeft hier dus te veel a priori geoordeeld.

(1) *Eerste Bliscap* enz bij MOLZER a. w. en ook *Belg. Mus.* IX.

als een rijdende « ommeganc » uitmaakte, en de bijzonderste straten doorkruiste. De gilde der leertouwers gaf jaarlijks (van het einde der XIIIe tot in de XVIe eeuw) den « Val van Lucifer » ten toon, zooals de oorkonde bij Klein opgeeft : (1)

> Nowe, you worshippenfull tanners, that of custome olde
> The fall of Lucifer did set off.

Wij zien hier den glanzenden Engel, nadat hij aan God getrouwheid heeft gezworen, het toezicht over de hemelsche heirscharen ontvangen. Nauwelijks is hij met dit ambt bekleed, of zijn hoogmoed schiet in volle vlam : hij pocht en bralt dat zijn glans den ganschen Hemel, ja God zelven overstraalt :

> Aba! that J am wonderous brighte
> Ot all heaven I bease the lighte
> Though God hym selfe and he were here.

Daarop durft hij het aan, onder het jammerend en verontweerdigd weegeroep der goede engelen, den troon der Godheid te beklimmen en de scharen der engelen voor zijn aanschijn te doen knielen :

> I reade you all, due my reverence
> That am repleath with heavenly grace.

---

(1) Het werk van Klein is eene voorname bron voor de geschie denis van het tooneel; doch het is niet voltrokken; het behandelt alleen de Engelsche, de Spaansche, de Italiaansche, de buiteneuropeesche, de Grieksche en de Romeinsche dramas, te Samen 15 lijvige boekdeelen (T. O. Weigel. Leipzich. 1872-1876). Het is rijk aan inlichtingen welke meest altijd op echte stukken gesteund zijn. Doch de schrijver schermt voor het Protestantisme en kan zijnen blinden haat tegen het Pausdom en den Roomschen godsdienst niet verbergen. Zoo verdicht hij verscheidene overeenkomsten van de Pauzen met den duivel, namelijk ook van Pius IX, die zich het bloed uit de duimen liet zuigen door den duivel zelven, onder gedaante van den Jesuietengeneraal Brex, (sic) om het dogma der Onfaalbaarheid te willen uitroepen. (Zie IV band. deel II, bl. 424).

Doch te midden van het geharrewar daagt de Godheid op en bliksemt tegen Lucifer de helsche veroordeeling los. De straf volgt als de donder op den bliksem : de afgrond scheurt open, de afgevallen engelen storten erin (now Lucifer and Ligtborn fall) en liggen haast in den jammerpoel te zuchten. Hier ook besluit Lucifer zijne wraak in het hellevuur te zullen koelen op het menschdom, dat nog niet geschapen is :

> And therfor I shall or his sake
> Sheme mankinde great envye,
> As sone as ever he can hym make
> I shall sende hym to destroye.

Tot hiertoe verschijnen de gevallen engelen nog niet met die boosaardige en onmenschelijke gevoelens, die ze welhaast tot een voorwerp van den diepsten afkeer voor den mensch zullen maken die erbarmelijke gedaanteverwisseling is, logisch gesproken, nog geen voldongen feit. Menigmaal, en zelfs in latere tijden, vinden wij die niet-duivelsche uitboezemingen eener diep ongelukkige ziel, die bij een gewonen held de ongevoeligste herten zou roeren.

In de *Passion* van Greban (1) antwoordt Lucifer aan eenen duivel, die hem bespot :

> Ha, Sathan, Dieu te puist maudire
> Quand est de mes ris et de mes chans
> Ils sont malheureux et meschants,
> Ma noblesse et ma grand beaulté
> Est tournée en difformité,
> Mon chant en lamentacion
> Mon ris en desolacion
> Ma lumiere en ténèbre umbrage
> Ma gloire en douloureuse rage

---

(1) Edition de G. Paris (v. 3723 et 3852) cfr. PETIT DE JULLEVILLE : *Les Mystères du moyen-âge*, I, 272.

Ma joie en incurable dueil,
Me demeure que mon orgueil
Qui ne m'est mué ne changé.

En op het einde huilen alle duivels te gelijk :

La dure mort éternelle
C'est la chanson des dampnés
Bien nous tient à sa cordelle
Nous l'avons desservy telle
Et à luy sommes donnés.
La dure mort éternelle
C'est la chanson de dampnés.

Zou men niet wanen toehoorder te zijn bij de treurige choren der Grieken of bij Vondel's *Maria Stuart*? (1)

Doch zij laten het niet bij enkele klachten. De hoogmoed is mij gebleven, zegt Lucifer (hierboven bij Greban) en uit hoogmoed spruit nijd : de nijd zal voortaan de krachtigste drijfveer zijn van hun bovenmenschelijk streven. Hun karakter wordt hertemperd in een afschuwelijk mengsel van allerlei ondeugden : en nu vangt de strijd aan tusschen het goed en het kwaad, een strijd die door de geheele wereld en door de geheele geschiedenis heeft weerklonken. De dood van Christus zal het middenpunt zijn en de ontzaglijkste worsteling in dien reusachtigen kamp, het laatste oordeel zijn einde en bekroning.

Niet zoohaast is de eerste mensch geschapen en (denken zij) tot erfgenaam gemaakt van *hunne* vroegere glorie, of een hevige wraaklust en nijd ontvlammen in hun hert en de eerste mensch zal het voorwerp zijn der vurigste pijlen van hunnen haat.

---

(1) In VONDEL'S *Lucifer* komt, hoe wonder ook, geen treurzang der gevallenen voor.

« Nijt » (in persoon) bekent het zelf op v. 131 der *Eerste bliscap van Maria :*

... den mensche
Dien hopic, canic te verdullene
Dien God gesteld heeft te vervullene
Bi sijnre hoger caritaten
De stoele daer wi als ingele saten,
Daer benic op uut om die te geckene
En hier in 't demster bi ons te treckene
Lucifer, Meester.

Jammerlijk hebben wij het verlies te betreuren (1) van het merkweerdig tooneel van Eva's bekoring door het serpent in ons *Maastrichter Paaschspel :* doch wij kunnen in deze leemte voorzien, daar dit tooneel bij menige latere schrijvers met voorliefde behandeld is.

Toen in de *Eerste Bliscap van Maria* « Nijt » aan meester Lucifer zijn ontwerp bekend gemaakt heeft den mensch in zijne strikken te vangen, vindt deze laatste goed eerst op Eva de wapens te beproeven :

LUCIFER.

v. 148 Tempteret dwijf
Sie en es soe vast niet als de man
Van wederstane.

Aanstonds heeft « Nijt » eenen list uitgevonden om die helsche plannen ten uitvoer te brengen.

v. 151 Ic brenct hier best an
Biden serpente dat onbevlect
Nu bi haer es.....
.. ...

(1) Dat het bedoelde tooneel er moest in voorkomen, kan men opmaken uit de reeds vermelde langdradigheid van den schrijver en van de middeleeuwsche dichters in het algemeen, en ook hieruit dat nog slechts een fragment uit dit wijdloopend spel is overgebleven en het een aanvang neemt met den val der engelen.

Bi dien so hopic stille ochte lude
Den mensce te bedriegene (1)

Dat de schrijver zich hier bepaald heeft bij een getrouw navolgen van het bijbelverhaal, springt klaar in het licht.

Het ontwerp is gelukt en wordt door het serpent bijgetreden. Nu begint eigenlijk de duivelsche rol : zij is met eene omzichtige schalkheid berekend en moet aan de toehoorders de spitsvondigheid des vijands hebben doen gevoelen.

Het serpent, wel wetende hoe de vrouw te bekoren is, neemt tot vleierij zijne toevlucht.

SERPENT.

v. 215. Yeve, vrouwe van desen vergiere
Die hier de here reyn van bestiere
Bi sijnre groter gracien wrachte
. . . . . .
. . . wildi werken bi minen rade
Ic weet u selc avys te gevene
Dat u ewelic steet te levene
Ende selt oec weten hoe ende watte
Van allen wijsheiden . . .

Aanstonds nijgt de vrouw het oor en vol hoop stelt het serpent zijn lokaas voor :

v. 230. . . . . Van goeder minen
Staet hier een boem in dezen pleyne
Wies apple soe soet sijn ende soe reyne
Dire nutte, hi leefde immermeere.

Eva overhaalt haren man de vrucht te proeven. Doch nauwelijks is het stuk begaan, of God verschijnt en de straf volgt de misdaad op de hielen.

---

(1) In den *Sündenfall* komt Lucifer zelf in de gedaante van het serpent den mensch met zijne verderfelijke plannen bestoken, en na zijne overwinning gaat hij de hel verblijden met die tijding. (Wat in *Maria Bliscap* door Nijt gedaan wordt.) Zie Dr. SCHONEMANN, *Der Sündenfall und Marien Klage*, enz.

In een der oudste Fransche mysteriespelen, namelijk in de *Représentation d'Adam* (1) die volgens Petit de Julleville tot de XIIe eeuw opklimt, weet de duivel op veel dichterlijker wijze den vrouwelijken hoogmoed te streelen :

(Diabolus) Tu es fieblette et faible chose
Et plus fresche que n'est rose
Tu es plus blanche que cristal
Que nief qui chiet sor glace en val,
(neige qui tombe)

Hij vreest zelfs niet het werk des Heeren te laken en toont aldus aan de toehoorders, volgens de practische inzichten der middeleeuwsche dichters, waaraan duivelsche ingevingen kennelijk zijn :

Le fruit que Deus vus a donné
Nen a en sei gaires bonté.

In het spel der Lakenbereiders te Chester (der bakkers te Coventry), namelijk in « The Creation and Fall, and Death of Abel » wordt, benevens den val der Engelen in het voorspel, ook de bekoring van het eerste menschenpaar voorgesteld. De duivel stijgt op uit de diepte voorzien van vleugelen, het onderlijf in vorm van een serpent, het hoofd in vorm eener vrouw. Zijne listen gelukken even goed (2).

---

(1) Uitgegeven door Luzarch in 1854.

Zie PETIT DE JULLEVILLE, *Histoire du théâtre en France, Les Mystères.* Paris, Hachette, 1880. II, bl. 217 enz.

Zie ook het voormelde werk *York Plays* enz., by LUCY TOULMEN SMITH, alwaar, voor wat Engeland betreft, de kuipers der stad York het spel opvoerden : *Man's Disobedience and Fall* (bl. 22). De text is oud-engelsch. Doch wij zegden reeds dat deze stukken koud en weinig levend van handeling zijn.

(2) De verzameling der Chester-plays werd uitgegeven door Th, Wright : *The Chester-plays a collection of mysteries, founded*

Op schilderachtige wijze wordt de overwinning gevierd in de hel. Hier is de dichter bij eigen inbeelding te rade gegaan, doch hij is, bij menschelijke opvatting, de waarschijnlijkheid nabij gebleven en heeft tevens een frisch, levend tafereel opgediend dat op de toeschouwers een niet geringen indruk moest maken en hun de ware inzichten der helsche geesten ontsluieren. Dit moest met eene gansche tooneelverandering gepaard gaan : hier verschijnen immers de duivelen niet als verkenners of bespieders in een vreemd gebied, maar in hun eigen rijk te midden van de hel en alleen heerschend op het tooneel. Daartoe moest men langs eenen zijde- of onderkant den schrikkelijken muil (1) eens draaks, die gemeenlijk de hel verbeeldde, laten opengaan, de zwarte bewoners er in en rond laten zwermen en het tooneel met rook en vuur omgeven. Dat zulke tafereelen een aangrijpenden indruk op het eenvoudig middeleeuwsch volk moet uitgeoefend hebben, is licht te beseffen.

Hooren wij een weergalm van het feest. (*Maria Bliscap* v. 415.) (2)

NIJT

O Lucifer, meester, verhuecht u, lieve.

---

upon scriptural subjects and formerly represented by the Trades of Chester at Whitsuntide. Londen 1843. Het was een wagenspel, dat jaarlijks met Sinxen van 1268 tot 1577, met weinig onderbrekingen, werd rondgevoerd. Evenzoo ging het met andere gilden te Coventry, te Tournely, te York in Spanje (zie Klein. Band VII tot XI), en ook in onze Vlaamsche gemeenten.

(1) Over de wijze van vertooning geven wij op het einde verdere bijzonderheden.

(2) Een spel over de *boodschap des Engels* (hetzelfde onderwerp als in de te wijd loopende *Eerste Maria Bliscap*) werd gespeeld in 1531 in de kerk te Leuven « des woensdachs quatertemper » (vóor Kerstdag, daar het stuk tot den kerstcyclus behoorde).

Zie *Rekeningen* bij den heer VAN EVEN, *Louvain Monumental*, bl. 173, alsook bl. 221, alwaar slechts eene onbepaalde « historie uuten ouwen oft nuwen testamente » geeischt wordt.

LUCIFER.

Hoe gevaren, Nijt?

NIJT.

Juust tonsen gerieve
Eest comen : wi en souden cume (nauwelijks) anders wenscen.

LUCIFER.

Eest waer, duvel, eest waer?

NIJT.

Jaet, alle menscen
Die moeten nu sterven, dats verloren
En dan selense ons toebehooren
. . . . . .

NIJT.

v. 434 Mijn mager vel
Dat ic dus na heb liggen verbiten
Es nu so vrolic, het waent spliten
Om dies dat ic den mensce verheven
Met Gode dus heb gebracht in 't sneven.

Hier schijnt het doelmatig inzicht van den schrijver boven alle eischen der afzonderlijke belangen uit : Dat immers de duivel aan de toehoorders zijne boosaardige inzichten jegens den mensch openbaart, kan enkel aan practischen zin en zedelijke strekking worden toegeschreven. Dat verders de voorstelling door allerlei platheden van taal en gedachten is ontsierd, is een algemeen gebrek bij de middeleeuwsche tooneeldichters, wat nochtans door hunnen volksgezinden geest en strekking eenigszins te verklaren is.

Op die vreugdebetooningen volgt een zonderling tooneel : een vermetel pogen dat den brandenden dorst der duivelen naar het bezit hunner slachtoffers te kennen geeft. Zij durven aan God vragen, dat het doodvonnis tegen Adam zou uitgesproken wor-

den zonder mededoogen (1), en toen waarlijk de Heer zijne straffen in Adam's ooren laat donderen, gaan de duivelen, uitzinnig van vreugde, buiten hunnen rol, met Gods gerechtigheid te loven.

Lucifer loopt in allerijl zijne makkers met die blijde tijding verheugen en doet de pijnigingstoestellen bereiden om de zielen te ontvangen :

v. 658. Ghi helle, hoert, wes ic doe bekint
Doet maken alrande instrumint
Van ruesters, van craulen en van tangen
Daer gi den mensce met selt ontvangen
Van cupen, van pannen ende van ketelen
Van pecke ende van gloyende zeetelen
Om eygeliken na sinen staten
Tontfane, coninge en prelaten
Al saelter comen, rijf en raf,
Maect u bereescap en comes af
Sijt blide en vro. Helle maect feeste
Het wert al onse, beide minste ende meeste.

Waarop volgt : « Groet gerommel ende geruusch sal men in de helle maken met alrehande geruchte (voorwerpen) ende dan... selete. »

Afwisseling van een dof gerommel met eene plotselijke stilte waren, zooals men ziet, reeds toen als « effectmiddelen » gekend.

---

(1) Van zulke aanmatigende vragen zullen wij menige voorbeelden aantreffen, onder andere in den *Mascaroen* (zie verder).

Een tweede pleidooi heeft plaats in dezelfde *Maria Bliscap*, doch niet door den duivel, maar door « Ellendichheit » en « Innich Gebet », waarop dan de verlossing zal volgen. Iets dergelijks komt voor in *Sundenfall* van SCHÖNEMANN tusschen « Justitia » en « Misericordia », die eindelijk elkander omhelzen.

Ook in de Engelsche mysteriespelen bij HONE.

In een Italiaansch mysteriespel dat voor inhoud en ouderdom met onze *Bliscap* overeenkomt, namelijk in de *Rapprezentatione quando la N. Donna V. Maria fu annunziata del angelo Gabriello*, zien wij ook een pleidooi tusschen Giustitia en Veritâ, waarna Gods Zoon zich bereid verklaard de verzoening te bewerken en Gabriël de blijde tijding brengt aan Adam in de hel. (Zie voor dit laatste WYBRANDS t. a. p. bl. 228.

Edoch een droever lot is het gevallen menschdom beschoren. Verbannen uit het paradijs zal, volgens de onderrichtingen aan de vermelde *représentation d'Adam* bijgevoegd, Adam met eene spade, Eva met eene hark in de hand de aarde bebouwen en tarwe zaaien. Daarna zullen zij vermoeid op zijde gaan zitten : zij zullen de oogen vol tranen nogmaals naar het paradijs wenden en op de borst kloppen.

Ziedaar de slachtoffers der satansche ingevingen.

Intusschen zal de duivel komen om hunne straf nog te verbitteren : hij zal op hunnen akker doornen en onkruid zaaien en daarna zal hij verdwijnen (1). Als Adam en Eva terugkeeren en de doornen en distels reeds opgeschoten zijn, zullen zij diep bedrukt ter aarde vallen en erbarmelijk op de borst slaan.

Welhaast komt de dood de zondige bannelingen verlossen. Doch hiermede is de woede der helsche beulen nog niet botgevierd. Dan zal, volgens dezelfde Latijnsche onderrichtingen, de duivel (Lucifer) komen met drij of vier trawanten, geladen met ijzeren banden en ketens, die zij om den hals van Adam en Eva zullen leggen. Eenige duivels stooten, andere sleepen ze ter helle en aan den ingang van den afgrond komen weer andere hen te gemoet, dansende van vreugd om den val van het menschdom. Zij zullen hunne slachtoffers vastgrijpen en in de diepte

---

(1) Zoo zien wij ook den duivel in het spel van Saint Martin erwten onder de voeten van den heilige zaaien om hem te doen vallen (PETIT DE JULLEVILLE a. w. I, bl. 399 en II, 60).

Die schilderachtige tafereelen zijn ontleend aan het boek *Genesis*, waar Adam na den val veroordeeld wordt om zijn brood te eten in het zweet zijns aanschijns, en aan de parabel van den zaaier uit het Evangelie.

In Vondel's *Adam in Ballingschap* wordt de bekoring en de val van het eerste menschenpaar niet zoo levendig, maar met eene zekere langdradigheid voorgesteld.

storten, van waar zij een dikken rook zullen doen opstijgen (1), vreugdekreten doen weergalmen, met potten (lebetes) en ketenen een groot gerammel verwekken. Kort daarna komen de duivelen weer uit en doorloopen de straten (discurrunt per plateas) : eenige zullen ter helle blijven.

Men ziet hier dat de inbeelding vrijen teugel heeft genoten en een treffend schouwspel heeft opgehangen. Lucifer verschijnt hier als een zegerijke held die den koning der schepping heeft overwonnen en hem, met ketens gekluisterd, naar zijne duistere burchten krijgsgevangen medesleept. Alhoewel de mensch niet voor altijd aan zijne heerschappij moet onderworpen blijven, is het toch eene groote overwinning hem den dood te hebben doen smaken met den appelbeet, en tevens de verzekering te hebben al de zielen van het oude verbond, voor vele eeuwen ten minste, in zijn rijk te zien aanlanden. Zoo zien wij ook in hetzelfde mysteriespel de duivelen verschijnen om het lijk van den onschuldig vermoorden Abel (en ook de andere) te bemeesteren. De duivels heerschen hier dus noodzakelijk als heeren van de dood, overwinnaars op het leven.

Toch zal men opmerken dat Abel, omdat hij rechtveerdig was, met meer zachtheid behandeld is dan Caïn, die met slagen overladen wordt of Adam en Eva, die in boeien geklonken zijn. De helsche

---

(1) Soms worden soortgelijke betoogingen gedaan uit woede en spijt om eene gelukkige gebeurtenis. In een Kerstspel der XVe eeuw lezen wij het volgende bij Ons' Heeren geboorte : « Les démons font grand vacarme : Adonc crient tous les deables ensemble et les tabours et les autres tonners... et gettent les couleuvrines et aussi fait l'engeter brandons de feu par les narilles de la gueule d'enfer et par les yeux et oreilles laquelle se reclot et demeurent les deables dedans. » (PETIT DE JULLEVILLE.)

geesten zijn hier dan tevens, op eenige wijze, de uitvoerders van Gods gerechtigheid en leggen aldus wederom eene klare getuigenis af van den zedelijken invloed, dien de rol der duivelen op het middeleeuwsch tooneel uitoefenen moest.

Ook zal men bespeurd hebben dat in deze anders zoo treffende vertooning het comisch element reeds zijn aandeel ontvangt. Als, bij voorbeeld, de duivelen dansen en springen met hunne ijzeren vaten en helsch gerucht verwekken, als zij met hunne duivelsche kleeding tusschen de toeschouwers rondloopen, dan is het voorzeker om de gespannen aandacht der menigte door eene vermakelijke tusschenpoos te verkwikken. In het tweede deel dezer studie zullen wij zien hoe deze kluchtige tusschenspelen meer en meer ontwikkeling en zelfs in sommige de bovenhand gekregen hebben.

Als Adam nu op bitteren toon zijne jammerklachten geuit heeft, zien wij een nieuw vreugdetooneel in de helle plaats grijpen : de duivelen immers breiden hun rijk meer en meer uit, daar al de zielen der Oudvaders in hunne macht vallen.

Eerste Maria Bliscap v. 801 :

LUCIFER.

O duvels alle, versterct u neringe
Hier wert so over groote geeringe
Van der sielen die hier sweymen
Wy en selense waer weten heymen (plaatsen)
Myn buuc sal bersten in 't verblien
Van dezer conscilien.

NIJT.

Tmoet hier al lien (lijden)
Dat van den geslachte van Adame
Es comen, dat blyct aan Abrahame
Ende Melchisedech, den iersten pape
Die hier oec sit.

Hier blijkt voor de eerste maal der duivelen haat voor de « papen » (priesters), iets waarvan wij nog menige voorbeelden zullen ontmoeten, onder andere in *Mariken van Nymegen.*

Lucifer antwoordt v. 831.

> Noit scure en was so vol gestommelt
> Met scoven...

Daarop volgt « Groet geruchte in de helle ». Tot hiertoe werd in onze *Eerste Bliscap* de val van het menschdom beschreven : daarna komt het pleidooi van genade tusschen de verschillige deugden, en eindelijk de verlossing.

Edoch, vooraleer de zege zal opdagen in het Oosten, zullen nog vele geslachten naar die komst verzuchten en onder het juk van Satan het hoofd moeten buigen. Hier behooren te huis de mysteriespelen van het Oude Verbond, zooals het spel van *Sint Job* (1) en het spel van den *Ouden Tobias*, waarvan de heer Dr Kalff (2) den titel opgeeft en waarin

---

(1) Zoo ook *van Sampson, van Jonas* enz. vermeld bij Dr KALFF *Trou moet blycken* Groningen 1889. Het spel van Sint Job bevat (naar de gekende geschiedenis) eene breedvoerige duivelsrol. Wij hebben geene Nederlandsche bewerking, maar wel eene Fransche ervan aangetroffen : *La Patience de Job*, CHARLES MARNIOLLES, Lyon, 1612. De duivel vraagt hier oorlof aan God om Job, die rijk is en godsdienstig, te mogen beproeven. Hierop beneemt hij hem zijne rijkdommen en overdekt hem met allerlei plagen. Doch Job blijft standvastig en Satan moet hier eenmaal zijne nederlaag bekennen. Het werd opgevoerd te Metz in 1514 « es festes de Pentecoustes ». Zie PETIT DE JULLEVILLE, *Les mystères.....* II, blz 105. Zie ook *Auto (spel) de la Paciencia de San Job* vermeld bij Klein IX. Das Spanische Drama II bl. 442.

Een spel dat de geheele geschiedenis van het Oud Testament, den val der engelen medebegrepen, ontrolde, namelijk *Le Vieux Testament*, 49,000 verzen lang, werd gespeeld te Parijs in de XVe eeuw (PETIT DE JULLEVILLE, II, 357, 358.

(2) Item. *Trou moet blijcken*, tooncelstukken uit de XVIe eeuw. Groningen 1889 (Inleiding, blz. XVIIII).

twee sinnekens (duivels) voorkwamen : *Benijdende Vree* een « neeffgen gekleet met duyvels habyt, met een crauwel in de hant, genaempt « Godloos werck » en *Tytelycke Vreught* « met duyvels habyt, met een crauwel in de hant, genaempt « afgoderije ». Edoch boven dat die spelen meestal van lateren tijd zijn, zijn zij ook ten grooten deele verloren (1).

Laat ons dan, tot ons *Maastrichter Paaschspel* wederkeerende en den voet zettende op het gebied van het Nieuwe Verbond, de werking der duivelen in hare ontwikkeling volgen.

Hier zijn wij aan het tweede bedrijf, het middenpunt van het ontzettend werelddrama dat gedurig en onophoudelijk tusschen de machten der Hel en de machten des Hemels wordt geleverd. De Heiland is geboren om de heerschappij der duivels te fnuiken. Deze voelen hunnen troon ondermijnd en gaan er op los om den grooten vijand, « die rovet uns die helle » (v. 656), eerst met schalkheid te misleiden.

Reeds was het hun een ondragelijk leed dat de herders den pasgeboren Heiland gingen aanbidden in zijne kribbe. In een nog Latijnsch mysteriespel der XIIIe eeuw : *Nativitas Christi*, drijven zij den spot met de waanzinnige lichtgeloovigheid der herders :

> O gens simplex nimium et in sensu vulnerata
> Quod fœnum et pabulum quæ bubus non ingrata
> In præsepi comedat deitas reclinata
> Debac(c)haris nimium cum putas ista rata.

Meermaals wordt het verwijt herhaald. (2)

Op bevel van Lucifer komt Satan « zu Jhezu » om hem te bekoren en zegt : v. 674.

---

(1) *Le jeu de Tobie* werd nog opgevoerd te Amiens in 1581. (Zie PETIT DE JULLEVILLE, II, blz. 169.)

(2) Zie *Origines latines du théâtre moderne*, publiées et annotées par M. EDELESTAND DU MÉRIL. Paris, 1849, blz. 202-203.

Gut man, wes sitz du hie so eine
Up diesen harten steine
Hais du einis hungers noit
Nem dise steine ende magge broit
Ich weis wale, dat kans du list
Of du godis sun bist. *(Maastrichter Paaschspel.)*

Wij hebben hier met een algemeenen karaktertrek der duivelsrol te doen, daar het er enkel op aankomt op gewone wijze tot kwaad aan te lokken; doch dat Satan vermetel genoeg is aan den Zoon Gods zelven zijne krachten te beproeven, mag wel eenigszins verwonderen.

Als Satan ten antwoord krijgt dat de mensch meer van het woord Gods dan wel van brood leeft, poogt hij op eene andere wijze den Heer te doen stronkelen. Hij voert hem op het hoogste van den tempel en zegt :

Of du Godis su(o)n bist
Val her nider bit diner list
Du weis wat da gescreven steit
Die engel kumen dich gereit
Die dich bewaren ende wu(o)ren.

Doch met een snedig antwoord van den Heer is hij nogmaals overwonnen :

Id is gescreven, du bes verloren
Dun salt dinen sceppere nit becoren.

Ten derden male durft Satan een aanval wagen. « Hi vu(o)rt unsen Here up eenen berg ende sprag » :

Nu val nider hie ze steden
Ende wolt du mich ane beden
So bist du here al disser lant
Die geve ich dir an diner hant (1).

---

(1) In *Tafereelen uit het leven van Jesus*, handschrift der XVe eeuw. Gent, 1860 (6^{e} bl., eerste stroof) wordt dezelfde bekoring, doch min

Hier straalt nogmaals, op de helderste wijze, Satan's hoogmoed door. Hij vraagt niet min als aanbeden te worden door den Heer. Ook antwoordt deze met verontwaardiging

Sathanas, nu snelle
Dich wider in die helle.

Satan moest overwonnen het tooneel verlaten en in de opgesperde drakenmuil zijne schaamte gaan verbergen. Gelijk de duivel voortijds zijne heerschappij aanhoudend had zien groeien, zal hij voortaan, sedert de komst des Heilands, zijne oppermacht voelen krimpen en eenmaal zijn rijk verbrokkeld zien. Ook moest de vertooning der mysteriespelen van het Nieuw Testament, waar de duivel meestal het onderspit moet delven, naar het inzicht der dichters en spelers, bij de toehoorders hoop en betrouwen op hunne krachten en afkeer voor den helschen vijand inboezemen. Dit zal wellicht de reden zijn waarom de spelen van het Nieuw Testament zoo menigvuldig zijn geweest en vooral het leven des Zaligmakers, overwinnaar des duivels, honderde malen, en op alle plaatsen, is opgevoerd. Het tooneel werd immers,

---

dramatisch, voorgesteld en verklaard :

Als ghi Here Jesus had gevast
Heft u de vijand aangetast
Met drie temptacien crachten;
Teerste up gulsichede doen achten
Hiet u van stene doen maken brood;
Ten anderen in hoverden versmachten
Met uwes selfs moegentheit groet;
Ten derden met giricheit, want hi boet
Hu vele richeide in sire namen
Dat altomale niet en besloet
En verwond hem te sire blamen
Ende hu engelen hu dienen quamen. (1)

(1) Volgens het afdruksel dat berust op de bibliotheek der Leuvensche hoogeschool

in die dagen, niet in de eerste plaats als een vermaak aanschouwd, maar als een krachtig middel om het godsdienstig onderwijs te bevorderen en de misbruiken en kwade zeden met scherpe roede te geeselen.

Zoo treden de duivelen dikwijls onwillekeurig en onrechtstreeks als hulppredikanten op, daar zij, gelijk in het tooneel der bekoring, het volk met de loosheid hunner inzichten bekend maken en tevens ook de middelen in het licht stellen om zegevierend uit den strijd te komen.

Ook vinden wij het tooneel der bekoring menigmaal terug, namelijk in een oud Hoogduitsch mysteriespel, dat men gewoon was met Paschen te spelen (1).

Op v. 118-155 wordt de drijdubbele strijd bijna in dezelfde bewoordingen, volgens het Evangelie, voorgesteld. Er is geene bijzonderheid op te merken tenzij dat Satan na zijne nederlaag bittere klachten stort : v. 46.

> We mir daz ich ie wart
> Ich han gevarn eine übel vart
> Set ich uberwunden bin.

Hetzelfde kan gelden voor *Passionspiel,* bij Mone aangehaald werk, II, blz. 150, v. 389-432.

Vermits de bronnen van het godsdienstig tooneel bij alle christene volkeren dezelfde zijn, moeten wij natuurlijk die verschillige handelingen nagenoeg in alle landen aantreffen. Alleen heeft de dichterlijke

---

(1) *Leben Christi* afkomstig uit een handschrift van Sint Gall uit de XIVe eeuw en opgenomen in MONE's *Altteutsche Schauspiele* (I, 49).

Item. *Temptatio Christi* in de *Passie van Frankforth*, aldaar gespeeld in 1467, 1498, 1506 (Zie DU MÉRIL : *Origines latines du théâtre* enz. bl. 300-301, en 297). Ook in de *York Plays* staan de smeden vermeld met een spel : *Temptation of Jesus.* (Zie voormeld werk, bl. 178.)

verbeelding, naar de omstandigheden van tijd en plaats, de personen in een ander tooisel of in eene andere houding laten optreden. In Italië was het opvoeren van Mysteriespelen van in de vroegste middeleeuwen in zwang. Reeds in 1243 zien wij een Passiespel te Padua opgevoerd. In 1298 werd een *Christusspel* (geheel het leven des Zaligmakers behelzende) door geestelijken vertoond in het Paleis van den Patriarch der stad Cividale. (In Italië zooals in Spanje, werd het tooneel meermaals en zeer vroeg van de Kerk naar paleizen en kasteelen overgebracht.) In Rome bestond sedert 1264 een gezelschap voor dramatische spelen : « Compagnia del Gonfalone » genaamd, omdat het een vaandel had met een Mariabeeld versierd. In het oudste liturgisch mysteriespel dat overblijft, uitgegeven door Fr. Palermo : *Manoscritti Palatini di Firenze ordinati ed esposti da Fr. Palermo*, 2 vol. dat de laatste dagen van 's Heeren lijden voorstelt en deels op Witten-Donderdag, deels op Goeden-Vrijdag werd gespeeld, komt de duivel den Zaligmaker bekoren aan het kruis en smeekt hem, ter aarde gebogen, zich te redden. Zie KLEIN IV Ital. Dram. I, 153, 155, 163.

Wat wij tot hiertoe nog niet ontmoetten is eene stomme verschijning der kwade geesten op het tooneel (1). Op v. 1001 van het vermelde *Leben*

---

(1) Het blijkt nochtans dat, in de eerste tijden, stomme vertooningen niet ongemeen waren, maar vooral in de Processiën. Zoo vertoonden de Minderbroeders in de Sacramentsprocessie te Oudenaarde verschillige tafereelen, ook duivelsche tooneelen, meestal op sleden rondgevoerd. De personen waren verkleed en droegen een opschrift dat hunne rol moest aanduiden en het gesprek vervangen (cfr. *Belg. Mus.* VII, bl. 16 enz.). Soortgelijke opschriften en rollen zullen wij verder nog aantreffen.

Zie ook den stommen *Asmodeus* in het stuk van later : *Zegenprael der Onwinbare Kercke* enz. door GUILLIAM BASELER, te Loven bij Adriaen de Witte en de Pauw, 1674.

Christi (bij Mone) komt de duivel, bij nachte, aan de slapende vrouw van Pilatus allerlei onrustwekkende beelden en spoken voor den geest tooveren betrekkelijk de aanstaande kruisiging des Heeren. « Hic diabolus susurrat uxori Pilati dormienti » zoo luidt het in de bijgevoegde nota's, zoodat de vrouw gansch onthutst Pilatus doet vermanen :

Das min herre in keine not
Viele dorch des mannes doot.

Opmerkensweerdig is het dat de duivel hier als ingever der kwaadvoorspellende droomen wordt voorgesteld, iets waarvan in het Evangelie geen gewag is gemaakt. Het is echter bekend dat in de middeleeuwen en vroeger de droomen meestal aanzien werden als voorspellingen der aanstaande gebeurtenissen. Terwijl zij in het heidendom aan de goden werden toegeschreven, legde men ze later, volgens Grimm's gezegde, toen de oude goden in duivelen herschapen waren, ten laste der kwade geesten; vooral daar het geloovig en bijgeloovig volk reeds gewend was de helsche geesten als oorsprong van alle kwaad te aanzien. Het moest echter iets geheel aardigs bij hebben die nachtelijke ingevingen, te midden der diepste stilte, op het tooneel te zien verbeeld. Wij vinden te York in Engeland *The dream of Pilate's wife*, afzonderlijk door de tapijtleggers opgevoerd (*York Plays* enz. bl. 270).

In een ander mysteriespel, bij Mone (1) voorko-

(1) *Altteutsche Schauspiele*, II, bl. 33. Een aanzienlijk getal zoogenaamde « Passiespelen », behelzende geheel het leven en lijden des Heilands en soms, volgens het toenmalig gebruik, de wijdst uiteenloopende gebeurtenissen, worden in onze oorkonden vermeld en zijn bij onze voorouders opgevoerd geweest. Doch bijna geene hebben den nacht der tijden doorleefd.

mende, namelijk *de Resurrectione*, zien wij, op het oogenblik dat Christus gaat sterven, eene zonderlinge onderhandeling tusschen Satan en zijn meester Lucifer. Satan trippelt reeds van vreugd omdat hij die groote ziel ter helle zal mogen ontvangen. Doch Lucifer vreest dat hij den dood niet zal smaken, daar hij de zoon Gods schijnt te zijn.

V. 380. SATAN.

A ha, Lucifer, mijn leve here.
. . . . . .
. . . . . .
Jhesus de profete und grote here
de dar sprak dat he Got were
den wijlle wij schyre untvangen
He is an en cruce hanghen.

LUCIFER.

Got de mach versterven nicht
O Satan, bose wycht
Ik hebbe tekenen van hem vornamen
De van nemene puren mynschen kamen.

Zonderling! nu gaan de booze geesten (wel is waar in een afzonderlijk gesprek) zich zelven voorstellen als opstokers en bewerkers van al het leed, dat aan den Zaligmaker is geschied. Beteekenisvolle les voor het toehoorende volk.

Het passiespel werd meermaals gespeeld te Lier. (Zie WILLEM's *Belg. Mus.* deel VIII, bl. 290 enz.)

Item te Tielt. (Zie *Vaderl. Mus.* V) in 1465 (bl. 191), in 1495 (bl. 49), in 1506 (bl. 54), in 1510 (bl. 56), in 1511 (bl. 56), in 1525 (bl. 68).

Gewoonlijk werd er van de stad een hulpgeld aan de spelers verleend.

In 1496 speelden de « Pax Vobianen » van Oudenaarde het spel *De Incarnacione, dat Christus bloet ende vleesch ontfinck*, op een landjuweel te Antwerpen. (Zie *Belg. Mus.*, VI, bl. 406.)

SATHANAS.

Here meyster, des love mij
. . . . . .
He mot ons te dele vallen.
Ik richtede dat sper in sijn herte
Do let he des dodes smerte
Here, bi mijner krummen nesen
De reden mogten wol also wesen
. . . . . .
Judas... halp ik henghen
Vaste mit eyneme strenghen.

Lucifer krijgt eene siddering van vrees voor de aankomst van den Heiland en zegt : v. 431

Is he dat de de Lazarum weckede van dode.

SATHANAS.

Ja Lucifer, dat is de sulve man.

LUCIFER.

To jodute! Satan!
. . . . . .
O wig! kumpt he here varen
He deyt us unvorwinliken schaden.

Middelen moeten beraamd om het dreigend gevaar te voorkomen. Satan stelt voor, de helledeur met eene sterk gewapende macht te bewaken. Doch opeens hoort Noytor, een andere helbewoner, de zielen als in oproer de komst des Heilands als een nieuwen dageraad begroeten! Vol angst en schrik komt hij toe. V. 449.

NOYTOR.

Lucifer, mij wundert wat dat bedude
De zelen veler lude
Sijn en grotene schalle
Sie synghen unt vrowen sik alle.

Puk, een vierde helgenoot, noemt al de Patriarken die sedert zoo lang onder het juk hunner zwarte meesters zuchten en die nu :

V. 472. Scrien also de vogele an deme gronen walde
Uut blyschap vor de komst van Jesus.

Wij moeten, zegt *Puk* :

V. 482. Vleyten snelle
Unt sluten to de helle.

Grootsch en indrukwekkend is het drama, dat zich op v. 1256-1281 van ons *Leben Christi* ontrolt. De Latijnsche aanwijzingen stellen ons den Heiland voór, stijgend uit zijn graf (1) en met het kruis ter helle varend, terwijl hij zijn zegelied aanheft: Attollite portas, principes, vestras...

---

(1) De opvoeringen van het *Spel der Verrijzenis* zijn ook ten onzent menigvuldig geweest :

Te Deinze werd in 1400 van stadswege eene geldelijke toelaag betaald aan de ghesellen van der kercken, die « de *Verrisenisse* speelden ». (SERRURE, *Vaderlandsch Museum*, V^e^ deel, bl. 11.) De *Verrisenisse* werd, van 1400 tot 1473, herhaaldelijk ten gehoore gebracht; en slechts in 1473 wordt gemeld dat de vertooning dit jaar « vóór de Halle » plaats had, waaruit licht op te maken is, zooals wij zegden, dat de vertooning voortijds in de kerk geschiedde, vooral daar de « ghesellen der kerke » met de opvoering gelast waren.

In 1502, met de paaschdagen, vertoonde de schole « Pax Vobis » van Oudenaarde, het spel der *Verrijzing van Christus*. Later werden de *Passio*, de *Verrijzenis* en zelfs het *spel der Hellen* en de *Victorie Christi* opgevoerd. (Zie *Kronijk der Rederijkkamers* door D^r^ VAN DER MEERSCH, *Belg. Museum*, VII, 16 enz.)

Ook te Leuven in 1458 werd de *Verrijsenisse* opgevoerd « op den Paaschdach 's morghens » (Zie VAN EVEN, *Louvain monum.* 173.)

Te Tielt werd *Ons Liefs Heeren Verrisenesse* vertoond in 1446, door « de priesters ende den ghemeenen gheselscepe ». (Zie de jaarbocken der Tieltsche Rederijkkamer in het *Vaderlands Museum* V, bl. 30.)

Ook in 1460, 1462, 1463 en 1464, doch toen reeds door de « ghesellen van der kercken », bijgestaan door de « ghesellen van der stede ». (Ibid., blz. 34-35) en zoo voortaan in 1495 en 1496 (bl. 49), in 1502 (bl. 54), in 1528 (bl. 70), in 1545 (bl. 105). ALPH. DE VLAMINCK (Ibid., bl. 4) getuigt dat in het begin dezer eeuw nog mysteriën vertoond werden in de parochiale kerke van Thielt. WILLEMS getuigt het voor Lier (*Belg. Mus.* VIII, 289).

Ihr hellen vursten, dunt of die dur
Und gebent mir mine knehte (knechten) hervor.

Lucifer, die sedert zooveel eeuwen als oppermeester troont over alle dooden, voelt nu de kroon op zijn voorhoofd wankelen en zijn rijk bestormd... Sidderend van angst, antwoordt hij wie die overweldiger mag zijn (volgens den Psalm : Quis est iste rex gloriæ) :

V. 1258. Wer ist der der do bozet
Und an die dore stozet?
Ich bin gewesen uf dusent jar
In dese helle vurste vorwar,
Das ich gehorte keinen stoz
An dise dore so rehte groz.

Doch zijn duizendjarig rijk is ten einde. De engelen, strijdgezellen des Heeren, heffen nogmaals het zegelied aan en Lucifer zucht meer en meer :

V. 1268. Uwe! der ubelen mere
Die sint uns alzu swere
Wir haden vor groze gewalt
Beide uber jung und uber alt
Die wirt uns hude hie gevalt.

Een koning van zijnen troon gestooten zou niet jammerlijker kunnen klagen. En inderdaad, aangrijpend is die beslissende strijd van het wereldepos tusschen de Machten der duisternis en de Oppermacht van den zegevierenden Christus. Geen weerstand is meer mogelijk. De Heer heeft slechts met den voet aan te stooten en de hellepoorten vliegen open... en zie! de grijze oudvaders voelen zich herleven en zingen een zegelied aan den Verlosser, die de banden slaakt, waarin zij

V. 1277. Wol vunf dusent jar
Vil gemerlichen (jammerlijk) waren.

In het *Passionspiel* (1) wordt het tooneel zeer bondig opgehangen.

In *de Resurrectione* 2) wordt de verlossing der aartsvaders uitvoeriger, doch niet zoo treffend, beschreven. De profeten, engelen en duivelen treden er beurtelings sprekend op. Slechts de Heiland schijnt hier krachtiger te werk te gaan. V. 566 zegt hij : (3)

Swich, Satana, drake
Swich, du verdumede drake
Springet up, gij helleschen dore.

en, zegt de nota, « tunc cum vehementia confringit infernum et arripit Luciferum », en klinkt hem in de boeien.

V. 582. Du scholt bliven an dessen keden vast.

Daarop noodigt de overwinnaar al zijne dienaars hem te volgen naar het rijk van glorie : doch, wanneer de gelukkige schaar den drempel der helle verlaat, grijpt een der duivels, *Tutevillus* genaamd, den voorlooper Joannes Baptista bij het kleed en wil hem met volle macht in de hel opsluiten, zeggende :

V. 616. Horet gij man, mit deme rugen velle
Gij blivet mit uns an der helle.

en de rede, die hij opgeeft, is niet zonder scherts :

V. 618. Dosse olvendes hut
De is uns gut
Oft dat regenen wille.

---

(1) MONE. a. w. II, 150. v. 3868.

(2) Zie hierboven.

Ook in het aangehaalde werk « York Plays... in the 14th 15th and 15th centuries » by LUCY TOULMEN-SMITH zien wij bl. 372 de zadelmakers met eene hellevaart verschijnen voor het volk. Doch de « Harrowing of the Hell » is daar niet zoo treffend behandeld.

(3) Welken weerstand Lucifer tracht te bieden zal blijken uit den *Maskaroen*.

Doch Joannes roept de verdiensten des Zaligmakers in, die « pantquidingen » gedaan heeft, maar Tutevillus wil hem niet loslaten :

V. 685. Wijlle gij mij denne jo ontvaren
Ik holde ju by den haren.

Verder komt *Puk* Lucifer verwijten dat hij zijn rijk laf heeft laten innemen, doch Lucifer antwoordt dat Christus een *weldener* is (overweldiger) (v. 656) en bekent, tot zijne verontschuldiging, dat de Patriarken v. 665

Eene schar was myt *unrechte* wunnen.

Op het *duivelspel,* dat het slot uitmaakt van *de Resurrectione,* zullen wij in het tweede deel terugkeeren.

Wij zouden langer kunnen uitweiden over soortgelijke mysteriespelen uit andere landen, doch daar de behandelde stoffen en benuttigde bronnen, en diensvolgens ook de duivelsrollen, nagenoeg dezelfde zijn(1), zullen wij liever onzen weg vervolgen.

Een enkel woord nochtans willen wij reppen over een nog onkesproken spel, dat men wel « prophetiemysterie » zou kunnen noemen, daar het de toekomst van het menschdom, volgens de voorzeggingen der gewijde en ongewijde bladen, voor de oogen ontrolt :

---

(1) Zie onder andere : A. JUBINAL, *Mystères inédits du XVe siècle.* II, waarin voorkomen : « Nativité de Jésus-Christ » (bl. 1), « Le Geu. des Trois Rois », « La passion de Notre Seigneur », « La Résurrection ».

Slechts in de « Nativité » treffen wij iets eigenaardigs nopens de duivelsiol aan, waar namelijk voor de bekoring van Eva gezegd wordt : « Belgibus de costé l'arbre face semblant de tenter Eve ». Zie ook DU MÉRIL (op. cit.), SCHÖNEMANN (op. cit.), THOMAS WRIGHT : *Early mysteries and other latin poems of the XIIth and XIIIth centuries* 1838, en verder MARIOTT, *Collection of Miracle-Plays.*

namelijk over de voorstelling van den laatsten dag des oordeels : (Zie MONE *Altteutsche Schauspiele,* I, 273 alwaar medegedeeld zijn : *der Jüngste Tag,* herkomstig uit het klooster te Rheinau bij Schaffhausen en het jaartaal 1467 dragende, en II, 120, *das Jüngst Gericht* gespeeld te Lucern in 1549). (Ook te Abbeville in 1466 werd *het laatste Oordeel* gespeeld PETIT DE JULL. I, 353). Hier zien wij het ontzettendst tooneel, waar iemand ooit getuige kan van wezen *(Der Jüngste Tag).* Het menschdom, dat op den klank der engelenbazuinen uit den doodenslaap ontwaakt, wordt door den oppersten Rechter in twee kampen gesplitst. Degene die met het brandmerk der veroordeeling geteekend zijn, worden aan den hellevorst overgeleverd. Deze ontvangt ze als zijn wettig erfdeel : doch, wat eigenaardig is, en alleszins barbaarsch mag genoemd zijn, hij snoert ze aan eene touw om ze als werelooze slaven ter helle te stooten. Hertverscheurend zijn de klachten der zielen, die den dag harer geboorte verwenschen, doch Lucifer antwoordt met barschheid, V. 821 *(Jüngste Tag) :*

> Schwig, wol hin in der helle grund
> Oder ich schlach dich in dinen mund.

Een laatste jammerklacht weergalmt :

> Owe! ach owe hut und iemer me we!
> Ich' mus gan in der helle se.

Doch eenmaal knarst de helledeur en de Heer komt ze met zijne engelen voor eeuwig sluiten. Den sleutel wil hij aan niemand toevertrouwen, want v. 886 :

> Die hel wert niemer me uf getan!

Zie ook nog *York Plays* enz. bl. 497, waar de

kruideniers het spel : *The Judgment Day,* aan het volk te genieten geven. (1)

Bij Klein : *Das Englische Drama* I, 741, 744, worden onder de Chester-plays vermeld : *The Descent into Hell* en *Doomsday* (Het laatste Oordeel). In dit laatste weerklinkt opeens, na de verrijzenis des Heeren, het hoorngeschal van eenen duivel :

Oute, haro out, out! harkyn to the horne,

en het zwarte leger is losgelaten; Tutevillus stelt zich aan het hoofd :

I was your chefe...
I have brocht to your hande of soules, dar I say,
Mo than ten thowsand in on howre of a day.

Hij brengt de lijst te voorschijn van een ontzaggelijk getal zondaren van alle slag :

False jorars, and usurars
To symony that clevys.

Als de Opperrechter zijn vonnis geveld heeft, is Tutevillus met zijne makkers aan het werk om de ongelukkigen met slagen en stampen in den vuurkuil te stooten.

Laat ons nu eenen stap verder doen en aanvang

---

(1) Het *Laatste Oordeel* werd, in 1413, ten toon gesteld op eenen wagen met de Leuvensche kermis. Zie : L'*Omgang de Louvain, dissertation historique et archéol. sur ce célebre cortège communal,* par E. VAN EVEN. Louvain 1863, bl. 27.

KLEIN : *Das Italienische Drama,* II, 206, vermeldt : *La Rappresentazione del dì del Giudicio,* door meester Antonio Araldo, waarvoor nochtans Belcari (dus in het midden der XVe eeuw) eenige stancen gedicht heeft. Nadat een engel den proloog verkondigd en de verrijzenisbazuinen laten schallen heeft, komt duivel Calabrino het bevelhebberschap waarnemen over de rij der verdoemden en wijst iedereen zijne strafplaats aan.

maken met de stukken ter eere van O. L. Vrouw gespeeld, die menige blinkende perels aan onze eigen Vlaamsche letterkroon opleveren en tevens een natuurlijken overgang tusschen de eigenlijke mysteriespelen en de mirakelspelen uitmaken.

Deze spelen (1) zijn immers nog in nauw verband met de mysteriën of grondgebeurtenissen van den godsdienst, terwijl de eigenlijke mirakelspelen enkel ten doel hebben de deugden uit het leven eens heiligen, als frissche rozen, tot een krans te vlechten, die hem ter vereering, en tot stichting der aanwezigen, om de slapen wordt gespannen.

Op de eerste plaats ontmoeten wij hier de *seventste Bliscap van Maria*, onlangs door den heer Stallaert, vanwege de Koninklijke Vlaamsche Academie, in het licht gegeven.

Terwijl de apostelen op wondere wijze vergaderd zijn bij het sterfbed der H. Maagd, en in gebeden verslonden liggen, « comt Lucifer, zegt de nota, ende roept zijne dieneers om te sinden na Marien siele ».

Op zeer krachtige, en tevens treffende wijze wordt hier de werking des duivels voorgesteld. Zijne rol behoudt dezelfde algemeene trekken : doch nu zijn helsche troon door het zegevierend kruis is omvergestort, nu schijnt zijne woede te verdubbelen om dien te doen heroprijzen uit zijne puinen. Vermetel is zijne poging om aanspraak te maken op de ziel der Moeder Gods. Met ongewone heftigheid hitst hij zijne benden op. Geene middelen worden gespaard om die groote ziel onder zijnen klauw te trekken :

---

(1) Tot die half mysterie- half mirakelspelen telt ook bijv. *Actes des Apôtres*, gespeeld te Bourges in 1536, en waarin, zonderling verschijnsel, de duivelen in de lucht zweven. (Zie PETIT DE JULLEVILLE *Les Mystères* enz. II, bl. 130).

LUCIFER.

Ou, duvels, neckers, refuys van boeven
Moet men u al dinc voer besoeven (verschaffen)
Dat men u villen moet als een puut?
Waer sidi? ou, seg!

ALLE.

Hier, meestere.

LUCIFER.

Soe, comt hier uut
Valsce verraders, onnutte cockine
Ghi ligt en mest al waerdi swine
Van ledicheden, crupt uten neste
Wat bedrijfdi?

Het is de eerste maal dat wij al de hellegeesten tegelijk in de handeling gemengd zien. Nochtans zullen zij hier niet allen op de planken verschenen zijn : waarschijnlijk moest Lucifer met hevige gebaren aan de drakenmuil zijn geroep laten galmen, en dan moesten de stemmen der *neckers* blijkbaar uit den afgrond opstijgen. Men zal ook licht opgemerkt hebben in welke platte, slordige taal Lucifer zijne *duivelen* toespreekt. Alhoewel de middeleeuwsche tooneeldichters, zooals wij reeds bekenden, in het algemeen voor geene platheid schroomen, valt hier een opzettelijk inzicht klaarblijkend in de oogen. Immers is het overige van ons spel niet van sierlijkheid ontbloot en in een deftigen schrijftrant vervaardigd : doch, naar den practischen zin van den dichter, moest hier de dorperheid, de laagheid van der duivelen karakter in het licht gesteld worden. Ziende hoe onbeschaafd en hoe slafelijk Lucifer zijne dienaars behandelt. zullen de toehoorders hem als een bespottelijk wezen, als een onding leeren verachten.

Een eerste *necker* antwoordt op Lucifers hevigen oproep, V. 998 :

Wi doen ons beste
Tormenten en pinen de sielen swaerlic
Braden en stoken.

Na eenig redetwisten daarover, komt Lucifer ter zake :

V. 1009. Maer wat segdi van desen wive
Tmans moeder die eens ons helle brac
Daer moesti henen.

BEIDE (twee *vijanden*).

Wij, meester?

LUCIFER.

Ja, zonder gecrac
Si leit opt sceeden, trect rasch tot daer
Tempteren, becoren, hebt geenen vaer
Doet al u beste in al der maten
Dat wi ons wrecken.

Maar de *vijanden* brengen in, dat het nutteloos zal zijn haar te bekoren :

1ste VIJAND.

Dan sal niet baten
Want onser geen tot enigen stonden
En cost se noit gebringen tot sonden.

Ja, zij hebben zelfs schrik de H. Maagd te naderen :

V. 1022. 2e VIJAND.

Ic had liever te gane
In al de tormenten der helscher pine
Dan eens bi disen wive te sine.

Lucifer staat niet af :

V. 1026. Tes verloren gepepen
Ghi moetter henen, wat meyndi ghi
Dat si soe mechtich mach sijn als Hi?

Ter overtuiging brengt hij in, dat zij « puere van erden es als mensce », dat « de natuere broesch es » en dat « oec de doot es wreet ». Sleehts na herhaaldelijk weigeren, en bij opzettelijken dwang, stemt de tweede vijand erin toe, het stuk te wagen, want, zegt hij :

Si hebbent goet gebien
Die men niet wederseggen en mag.

hetgeen alweder de dwingelandij van Lucifer aan den dag legt en hem bij de toehoorders hatelijk maakt. Hier gaat de helle toe. De duivels trekken op tocht. Doch aanstonds hebben zij met aartsengel Michaël (hunnen overwinnaar in den eersten strijd) te doen, die hun toegang ontzegt :

V. 1049, Waer wildi henen (1)
Helsce draken. Vliet sonder blijf
Terter niet naerdere.

De tweede vijand antwoordt onverschrokken :

---

(1) Engelen en duivelen zijn natuurlijke vijanden sedert den eersten oproer. Van zulk eenen kamp om het bezit der zielen wordt dikwijls gewag gemaakt in de Middelnederlandsche gedichten. Zoo in BRANDAN (Bij Bruns 192, 193).

De duvele streden umme de sele
Mit Sunte Michaele.

Ook in *Muspilli* (mut — spildan (spillen) = wereldverdelging), een gedicht uit het midden der IXe eeuw, in Beierschen tongval geschreven en eerst uitgegeven in 1832. *Muspilli, Bruchstück einer alliterierenden Dichtung vom Ende der Welt.* Het is opgenomen in : *An old German Primer, with grammar, Notes and glossary* by JOSEPH WRIGHT. Oxford, 1888.

Aldaar lezen wij de eerste verzen van het hervonden brokstuk :

Wanta sâr so sih diu sela — in den sind arhevit
enti si den lihhamun — likkan lâzzit,
sô quimit ein heri — fona himilzungalon,
daz andar fona pehhe : — *dar pâgant siu umpi*

Het leger der hel levert strijd tegen het leger des hemels om het bezit der ziel. Verder wordt beschreven (v. 10) hoe Satan de overmeesterde zielen leidt « in fuir enti in finstri ».

Denzelfden strijd vinden wij in een Fransch mirakelspel : *Le Miracle de Ste Geneviève* (JUBINAL, *Mysteres inédits*, I, bl. 231) terug. De duivelen versmooren een kind, dat, nog ongedoopt zijnde, in hunne macht moet vallen, doch op de gebeden der heilige wordt het kind tot het leven teruggeroepen. Daarop maken de duivels groot getier (bl. 243). Toen echter het kind nog op de baren lag te wiegen, zongen zij vol vreugd : (PETIT DE JULLEVILLE II, 519) : ha, ha! ha, ha! il boit, il boit!

Wij eischen dit wijf
Van rechte, al esse in uwer hoê,
Als een puer mensce.

Michaël beroept zich op den glans harer deugden en voorrechten om hun recht te loochenen : en, als de vijand Gods toelating inbrengt om den mensch te bekoren, bewijst de engel dat dit de vrouw is van wie God gezegd heeft : « Inimicitias ponam inter te et mulierem ». Alsdan moet de vijand bedroefd zijne nederlaag bekennen, zoodat de engel zegepralend uitroept :

V. 1091. Tert achtere

waarop de vijand :

Ay mij! amy!
Ligt af, Michael, ghi doet mi seere
Ghi sijt ons te mechtigh.

Zelfs bekennen zij aan Michaël dat zij slechts gekomen zijn uit dwang :

Wi moestender comen
Wi en dorsten Lucifer niet verhoren (weerstaan)
Hi es te wreet.

Nu sidderen zij vóór Lucifer nog te moeten verschijnen :

V. 1119. 2e VIJAND.

Laet ons van achter inslupen, besiën,
Hij zal weten hoet hier vaert.

Als Michaël daarop de « helsce honden » verjaagt, kermen zij als of ze een hagelbui van slagen op het lijf kregen en maken het voornemen zulke stoute bedrijven niet meer te wagen.

V. 1129. Amy! Amy! ghi brect ons de le
Al quamen al de duvels met mij
En commer nemmermeer soe bij
Al gave mij Lucifer oec dbevel.

2e VIJAND.

Soe en sal ic oec, dat weetic wel,
Due! hue! wech! wech!

En hiermede sluipen de « vijanden » schaamtelijk « besien » in de hel.

Wel moet dit tooneel een vurig belang aan de toehoorders hebben ingeboezemd : het gold er immers de Heilige Maagd, in die tijden diep vereerd; wat meer is, de strijd tusschen de machten der duisternis en de machten van het licht heeft iets ontzettends bij een zoo geloovig volk, en alles wordt levendig verbeeld. Dat de vijand het onderspit moet delven was niet te betwijfelen en is ook gemeenlijk het geval (althans bij den einduitslag) in de middeleeuwsche spelen : De duivel moest immers vernederd en verkleind worden in de gedachten der toeschouwers en tevens als niet onverwinbaar voorgesteld. Dat de helsche geesten zich door godgeleerde en schriftuurlijke bewijzen laten overtuigen, en deze van zoo ver door Michaël worden opgehaald, moet ons, ingezien de gebruiken des tijds en de gewoonlijke langdradigheid dier spelen, evenmin verwonderen. De booze geest is, gelijk de andere personen, een werktuig in de handen des schrijvers, dat plooit en buigt naar de omstandigheden om ten minste gelegenheid te geven de leerstukken voor het publiek te ontwikkelen.

Ter verheerlijking van Onze Lieve Vrouw zijn er in de middeleeuwen een groot aantal tooneelstukken en andere gedichten geschreven. Boven de Maria-Bliscappen (1) zullen wij nog eenigszins uitweiden over den *Mascharoen*, waar eene merkweerdige

(1) Waarvan slechts twee hervonden zijn.

duivelsrol in speelt. Dit gedicht (1) heeft, wel is waar, in zijnen huidigen vorm de gedaante niet van een drama, doch het moet, volgens de meening van Snellaert (2) oorspronkelijk een mysteriespel (in den breeden zin) geweest zijn, daar het verhaal zoo flink en levendig wordt geleid en men hetzelfde tooneel, doch beknopter, terugvindt in het *Marieken van Nymeghen* (waar wij verder over spreken) en waar dezelfde *Mascheroen* (3) in een wagenspel te berde staat. Wij kunnen er bijvoegen dat het spel vertoond werd (4) op den 3^{en} paaschdag van het jaar 1475 door de gezellen van Petegem (bij Deinze).

Buitengewoon aanmatigend en vermetel vertoont zich hier het booze beginsel. Zijne rol is deze van een advocaat die het menschdom aanklaagt voor den rechterstoel van God, terwijl Onze Lieve Vrouw het verdedigt.

Toen Gods Zoon op aarde leefde, waren de duivelen er op uit « in menigher manieren hem te quellen » (v. 4). Doch bij het lezen der Schriftuur komt hun de gedachte te binnen dat hij wel de Zoon Gods zou kunnen zijn, en, mocht Hij sterven, dat Hij wel hun hellerijk zou kunnen vernietigen. Hierop nemen zij hunnen toevlucht tot de vrouw van Pilatus (5).

---

(1) Zie *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw*, uitgegeven door SNELLAERT, 1869.

(2) Inleiding bij a. w. bl. 74.

(3) *Mascheroen* is eene benaming van den duivel. De spelling verschilt.

(4) Zie *Vaderl. Mus.*, V^{e} deel, bl. 11.

Waarschijnlijk werd het stuk ook elders vertoond, daar het in die dagen gebruikelijk was de spelen van « geselscap » tot « geselscap » over te leveren.

(5) Zie hierboven de stomme verschijning in *Leben Christi* (bl. 39).

V. 34. Dat si verwandelde haers mans sin
Met haeren sotten worden wilde
Waer bi dat Christus sijn lijf behilde.

Doch er was geen baat. De Heer stierf, verrees en trok ter verovering der Helle zegepralend op (1). De duivelen houden raad om de zielen aan den Heer te betwisten; zij kiezen eenen « procureer » genaamd *Maskaroen*.

Die dese sake soude doen
Die van ghedinge conste tfeit
En daertoe menich loes gepleit.

Maskaroen verschijnt voor God en vraagt waar « Gerechtigheid » is. Nadat hij, op Gods verzoek, zijne « procuratie » getoond heeft, dient hij zijne klacht in : hoe hij namelijk ten allen tijde het recht genoten heeft den mensch te plagen in de hel, en hoe dit recht nu is overweldigd geworden door den Heiland :

V. 131. Niet gheroepen der partien voor oghen
Dus gheroeft, wie sout doghen?

Men ziet dat het gedicht doordrongen is van den geest des tijds en dat de schrijver de rechten des duivels buitenmate overdrijft, deels om zijnen hoogmoed te toonen, deels om des te beter de overmacht der H. Maagd in het daglicht te stellen.

God aanhoort de klacht, doch een dag moet gesteld worden voor het verhoor.

« Men daghe op morghen die partie » zegt Maskaroen (v. 156). Neen, op Goeden Vrijdag, zegt de Heer.

---

(1) Zie hierboven de *Resurrectione* en *Leben Christi* (bl. 41).

V. 172. Het is een heilich dagh
Dat men noit te dinghen en plach,

antwoordt de vijand, die godsdienstiger veinst te wezen dan God zelf, doch blijkbaar uit vrees voor dien dag.

« Ic dispenseer » zegt de Heer.

Geheel de hel was in rouw gedompeld bij Maskaroen's wederkeeren, doch Lucifer poogt ze te troosten. De *procureer* wordt weder hemelwaarts gestuurd; doch niemand was bij de rechtbank aanwezig, zoodat hij eene derde maal, hoewel sidderend, voor de Godheid ging verschijnen.

Intusschen had « Onse Vrouwe » (v. 990) « moederlicken rouwe » en besloot hare machtige stem voor het menschdom te laten gelden.

Nu, op gestelden dag, begint het « Parlament ». Maskaroen spreekt tot den Heer : (want, v. 348, « sine oghe en dorste hi ni opslaen naer de werde moeder ons Heren) (1). Heer, zegt hij (v. 365), in alle gedingen zijn drij personen : de « rechter », de « aanlegger », en de « wedersegger ».

V. 370. Den juge sie ic openbaer,
Dat ic aenleggher ben dats waer
Want men in mine citacie siet,
Maer den sculdigen en sie ic niet.

Als Onze Lieve Vrouw verklaart dat zij den mensch zal vertegenwoordigen en verdedigen, dan gaat Maskaroen alle palen van aanmatiging te buiten. Zich steunende op zijn recht, vreest hij niet zonder eenigen eerbied de verdediging der moeder Gods en zelfs het rechterschap des Heeren van de hand te wijzen, als kunnende niet onpartijdig wezen.

---

(1) De duivel moet hier eene les van eerbied geven, doch valt in overdrijving.

V. 380. Heilig Vader
Dit werd jeghen recht algader
Beide jegen dnuwe en jeghen doude
Dat eneghe vrouwe wesen soude
Advocaet ofte voorsprake;
Noch heb icker toe een sake
Ghi moet mi wesen altoes suspect
Want vleesch ende bloet seer trect.

Maskaroen smeedt zijne wapenen uit het middeleeuwsch leenrecht, dat hij schijnheilig veinst tot in de kleinste bijzonderheden getrouw te willen zijn, en dat al zijne begrippen verduistert.

Als « Onse Vrouw » nu inbrengt dat zij, als mensch, in de zaak betrokken is en het menschdom vertegenwoordigt, en dat de Rechter hare « advocatie » aanveerdt, vangt hij aan met zijn pleidooi : Het is nu zoo lange jaren, zegt hij, dat ik en mijne gezellen in bezit geweest zijn (1)

Over dat menschelike geslechte
Vaste te hebbene in onse hechte
Ende te pinen in onse helle.

En nu helaas! zijn wij daarvan met geweld

V. 487. Gheroeft en sere tonrechte.

Er hoeft dus herstelling gedaan te worden.

Wanneer « Onse Vrouwe » nu bewijst dat zijne redenen op onvasten grond berusten, drijft Maskaroen de

---

(1) In *Eerste Bliscap van Maria* (zie hierboven bl. 27 enz.) wordt Adam na zijnen val vóór God gedaagd door *Nyt*, en Lucifer spreekt :

Dies eisschic datti sterve alvoren
Ende dat mi dan sal toebehoren
Sijn siele ende daerna emmermeer
V. 559. Sijnder nacomers.

vermetelheid zoover dat hij een « interlocutorie » of beroep op hooger gerechtigheid vraagt.

Verontweerdigd wijst de Heer zijnen eisch van kant en vraagt hem of hij nog iets zeggen wil.

Deze sprak v. 589.

Of ic iet segghen wille,
Ja ic...
Ic moet gaen clappen groot wonder
Ic ben noch so seer niet tonder.

Allen zijn verbaasd.

V. 601. Doe trac ute sinen poiteniere
Maskaroen ene bibele sciere
Hi creet, hi maecte groot ghescal
« Hoort hemele! wat ic spreken sal » :

Nu vangt hij aan op zegevierenden toon, volgens den Bijbel, het verhaal van Adam's val en straffen vóór te lezen. V. 643 zegt hij tot God :

Es dan dat sake
Dat ghi wandelen wilt u sprake
Of keren dat ghi hebt geseit,
Soe en sidi niet die waerheit
Nu, advocata, ende wie dat wille
Antwerde hierop, ic swighe stille!

Licht zal men begrijpen hoe de godsdienstige toehoorders de vermetelheid van Maskaroen zullen beoordeeld hebben, doch tevens kan zijne scherpzinnigheid niet geloochend worden. De drogredenen zijn schijnbaar goed gestaafd. Eene levendige samenspraak vangt aan. Maskaroen dient eene nieuwe reeks klachten in, bijgestaan van twee advocaten : *Waerheit* en *Gherechtichheit*. De mensch, zegt hij, moet veroordeeld worden om drieërlei gerechtigheid; om gerechtigheid van gelijkenis, daar hij zoowel

gezondigd heeft als de engelen (1); om gerechtigheid van gebod, daar Adam het streng bevel des Heeren had overtreden, en om gerechtigheid van onzeggelijkheid, daar de mensch onzeggelijk veel gezondigd heeft. Niet zonder kunst en spitsvondigheid weten Maskaroen en zijne advocaten hunne bewijzen te voeren, doch de gewone gerektheid der dogmatische mysteriespelen blijft hier ook niet te kort. *Onse Vrouwe*, die ook twee medepleiters : *Ontfermichheit* en *Pays*, terzijde heeft genomen, weerlegt alles zoo treffend, hoewel ook te langdradig, dat Maskaroen schaamtelijk wegvliegt.

V. 1333. Tsinen meesteren en tsinen ghesellen.

Het *spel van Maskaroen* is klaarblijkelijk de

---

(1) In *Mariken van Nymegen*, waar wij haast zullen van spreken, stelt Maskaroen, die zijn godsgeding inspant in een wagenspel ter opluistering van een feest, dezelfde vraag : waarom de duivelen meer moeten lijden dan de menschen die toch ook dagelijks zondigen. Dit geeft te kennen dat het brokstuk in *Mariken van Nymegen* voorkomende, wellicht uit het uitvoerig spel van Mascheroen zal voortgesproten zijn. Zoo spreekt hij (blz. 31) :

> Ic Breherio Masscheroen, advocaet van Lucifer
> Wil gaen appelleren mijn gedinge
> Tegen den oppersten Rechter geringhe (spoedig)
> Waerom hij 't menschelijk geslacht mesdadich
> Meer ontfermt ende is genadich.

Ook is het stuk verder op denzelfden leest geschoeid als onze groote *Mascheroen.*

Bij KLEIN, *Das Spanische Drama* I 246, vernemen wij dat een Codex uit het Archief van Aragon een brokstuk bevat van den *Mascaron*, opklimmende, volgens het geschrift, tot de XIIIe of tot het begin der XIVe eeuw. Volgens de opgave van Sol y Padris komt de inhoud met dien van onzen Mascaroen overeen ; doch hier heeft Klein de bron zelve niet kunnen te rade gaan. Het stuk wordt « opra de Ingenio » genoemd en als het oudste Catalaansche *schouwspel* aanzien, zoodat ik nogmaals het recht had ook het onze als een tooneelstuk te beschouwen.

vrucht van eene stoute inbeelding en een scherp vernuft : het legt ons de rol van den duivel, hoewel altijd getrouw aan zijn algemeen historisch verleden, toch hier in zijne vermetelste pogingen bloot. Het geldt hier niet eene enkele ziel in zijne valstrikken te brengen, maar zijnen wankelenden troon tegen de overmacht van den verrijzenden Godmensch te verdedigen. Wat dit stuk kenmerkt is dat de duivel vóor de Godheid zelve zijne gewaande erfelijke rechten op het menschdom gaat pleiten en de zege des Heilands durft betwisten (1).

Nu dat wij den Cyclus der mysteriespelen, wat de algemeene karaktertrekken der duivelsrol aangaat, hebben doorloopen, zullen wij een oogslag werpen op eenige dramatische parabels en eigenlijke mirakelspelen; daarna zullen wij eenige bijzonderheden van Satan's rol onderzoeken.

Eene niet onaanzienlijke duivelsrol speelt in het *spel van de V vroede ende van de V dwaze maegden* (2). Het handschrift dagteekent slechts van de XVIe eeuw en is herkomstig van de beroemde Oudenaardsche school « Pax vobis », doch het onderwerp is zoo algemeen bekend en levert zulke dramatische stof, dat men a priori zou kunnen besluiten dat het op menige plaatsen moet opgevoerd zijn. Ook vinden wij bij den heer Gallée (3) dat te Zerbst, bij eene processie, de gilden het spel vertoonden der maagden, « *V met bernende lampen frolich und V met*

---

(1) In het spel van Job (waarover vroeger bl. 33) is de duivel gematigder in zijne vragen.

(2) *Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen.* 1846, IIe serie, n° 6.

(3) Zie *Bijdrage tot de geschiedenis der dramatische vertooningen.* Academisch proefschrift, bl. 87.

geneyten lampen trurich und weynende, » gevolgd door de helle (1), welk stuk, blijkens de taal, tot eenen veel hoogeren ouderdom dan ons Oudenaardsch opklimt (2). Als bron van het drama kan met zekerheid aangenomen worden het Evangelie der tien maagden, dat zoo menigmaal wordt voorgelezen.

De vijf *vroede* maagden worden ons hier onder verschillige benamingen : *Vreese, Hope, Caritate, Gheloove* en *Ootmoedigheid* voorgesteld, als verzuchtende naar den hemelschen bruidegom. Middelerwijl treden de dwaze op het tooneel : de namen zijn eene klare weerspiegeling van het karakter. Zij heeten : *Tijtverlies, Roeckeloose, Hoverdie, Ydelglorie* en *Zotte collacie.* De dwaze maagden verlustigen zich aan een wafelgerecht en zingen een vroolijk lied. Doch als de bruidegom verschijnt, kunnen zij hem niet te gemoet gaan, wijl hunne lampen van geene olie voorzien zijn.

Vergeefs smeeken zij om hulp bij de wijze maagden. Deze worden ten hemel ingeleid en dan, zegt de nota, « Scuuft men den hemele toe en gaet de helle open ».

Hier verschijnt Lucifer, alreeds in gramschap ontstoken om de vijf maagden, die zijnen klauw ontsnapten en zijne duivelen onvriendelijk aanhitsend om op anderen buit los te gaan (3) :

---

(1) Het vertoog der hel opzettelijk op te voeren moest wel een stout en lastig bedrijf zijn, doch er wordt meermaals gewag van gemaakt : bijv. nog *het spel der hellen* vertoond te Oudenaarde (zie *Belg. Mus.* VII, 16 enz.). In de Bijlage van *Trou moet blycken* door Dr Kalff, staat opgegeven : Een spel van sinnen *van de hel van 't brouwersgilde,* en een ander spel van sinnen : *Van die groote hel* (bl. 289-292). Daarover verder in het tweede deel.

(2) Ook in Frankrijk en Duitschland werd het gespeeld (zie hierna).

(3) Hetzelfde tooneel werd reeds in 1322 verbeeld in Thüringen te Erfurt, getuigt Mone, (*Altteutsche Schauspiele,* I, 268) onder eenen

V. 505. LUCIFER.

Waer zijdi alle, ghi quade valanten,
Stelt u te wercke als cloucke sersanten,
Daer esser ons nu wel vijve ontspronghen
Waer omme dat ic seer toornich ben
Ende ic mach mij niet vreken an hem,
Maer daer zijnder noch veel achterbleven
Doet dat mij die dan werden ghegheven.

Straf en loon bekrachtigen het bevel : immers Lucifer handelt met zijne dienaars als met slaven. Een der geesten, *Scerp onderzoek,* wordt aangesteld om tot de vijf dwaze maagden op jacht uit te gaan.

V. 526. « Spoedt hu, den loon werdt saen gereet »

roept Lucifer hem toe. Intusschen wordt de hel gesloten en wij zien de dwaze maagden voor de deur des hemels staan roepen en kloppen : « Heere, Heere doet ons open » (v. 546), doch het is te laat : vruchteloos gejammerd. Nu is de kans voor de duivelen gereed. Hier « beghinnen », zegt de nota, « de duvels hemlieden te ghelatene sprekende tot den dwasen maegden » :

V. 663. SCERP ONDERZOECK.

Woeschai! noyt blijder van alle de daghen mijn!
. . . . . .
Waer zijn zij nu, dese ijdele tuiten
. . . . . .
Ic zal se gaen slepen met mijn ghesellen
In den afgront van der hellen
Ende worghe se bij der kelen.

---

ontzaggelijken toeloop van volk. Doch Mone was in 1846 nog geen text bekend. (Zie a. p.) In 1855 werd het stuk door LUDWICH BECHSTEIN uitgegeven onder den titel : *Das grosse Thuringische Mysterium oder das geistliche Spiel van den Zehn Jungfrauen*. Hier werd nog de Latijnsche taal voor de tusschenzangen gebezigd. (Zie SCHOTEL, *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland*, bl. 13, 14.)

Ook bij THOMAS WRIGHT, *Early Mysteries*, enz., bl. 55 is dezelfde allegorie in het Latijn te vinden, doch hier is zij onvoltrokken en bevat het duivelspel niet.

Hoe de booze geesten, die gewoonlijk eene tong van suiker en zeem hebben, als het er op aankomt eene ziel in het net te vangen, nu integendeel barsch en wreed te werk gaan, als hunne slachtoffers in den strik gevallen zijn, dat zullen de toehoorders genoegzaam bemerken!

De maagden worden bevreesd, doch, zegt *Scerp onderzoeck* v. 680 :

Ten baet noch kermen noch huylen van pijnen.

Lucifer, vol ongeduld om de prooi gevangen te zien, zendt *Quaden raedt*, zijnen bode, ter hulp.

Op gekkige, doch vreeselijke en onmeedoogende wijze, worden nu de pijnen der hel door de duivels zelven beschreven en de maagden er beurtelings ingedompeld, terwijl haar nog allerlei beschimpingen van de helsche beulen naar het hoofd worden geslingerd.

Wij zagen nog wel bijv., in de *Eerste Bliscap van Maria*, hoe de duivelen hunne verlustiging namen in het pijnigen der zielen, en toch vinden wij iets nieuws, dat van den practisch-leerzamen zin des middeleeuwschen tooneels de helderste getuigenis aflegt.

Immers onze dichter legt hier in den mond van Lucifer een bijtend sermoon tegen iedere der dwaze maagden, hetwelk voor de toehoorders eene scherpe gisping moet zijn van de ondeugd, door iedere maagd verbeeld, en in haren persoon zoo onbermhertig gestraft. Nergens wordt zoo klaar als hier de natuurlijke boosheid van Lucifer verbeeld, nergens stelt hij zichzelven zoo aanstootelijk voor.

Hoort hoe Lucifer de eerste der « Ondeugden » spottend verwijt en ze tegelijk in de foltering stort :

V. 706. LUCYFER.

Ras! bringt mij die joffere vol hoverdie geswollen
Die willic subyt gaen rollen

In dhelsche stec
Daer men niet en bernt dan sulfer en gloyende pec
Haren hoverdeghen bec
Wert daer haest gheciert
Zondach noch mestdach en heeft se geviert
Ic zalse te niete doen met mijn venijnighe clauwen.

Hoe bitter beklaagt zich nu *Hoverdie*, doch te laat. Met wanhoop roept zij uit om de aanwezigen te vermanen :

V. 715. Haddic toch ditte gheweten te voren!

Hoort nog hoe tergend Lucifer *Ydelglorie* beschimpt.

V. 730. Wa! Ydelglorie, zijt willecome
Want ghij hebt mij ghedient ter meenigher somme
Als ghij ghinct glorieuslic al wispelen ende wayende,
Ende op hu teentjens gentelijc drayende
Ende doen ghij, als een venijnig serpent,
Hu zelve maectet zeer dunne en gent
Gaende gherijndt, verchiert met selver en goudt
Alsof ghij den keyser van den lande hadt ghetroudt.
. . . . . .
. . . . . het helsche vier voor uwen loon ontfaet.

Bij het lezen zulker tooneelen, zal iedereen besluiten dat er wellicht geen krachtiger zedepreker toen ten tijde zal bestaan hebben dan de duivel; en zooveel te dieper moeten zijne lessen de harten raken, dat hij den schijn niet heeft, vermaningen te willen geven. Dat hij daarenboven hier optreedt als eenige rechter en straffer der ondeugden, kan wel eenigszins verwonderlijk voorkomen, maar het zien dier schrikkelijke folteringen, zoo wreedaardig toegedeeld, zal niet weinig hebben bijgedragen om de kiemen der ondeugden in de zielen te verstikken.

Even onbermhertig wordt er gehandeld met *Roeckeloose*, die *Pelsabuic*, een andere duivel,

V. 764. . . zal gaen onder de voeten terden

en ook met *Tijtverlies;* doch hier drijft de booze geest, hoewel te zijnen nadeele, de vermetelheid ten top, daar hij zelf er aan herinnert dat hij haar tot het kwaad had aangevuurd.

V. 765. Comt herwaerts an! ghij Tijtverlies,
Want zeer neerstich hebdi ghedaen datic u inblies,
. . . . . .
Een paternoster te lesene viel u veel te swaer
Maer om te dansen ende te oneeren gheele nachten lanck
Daertoe en waerdi niet te cranck
. . . . . .
Dus leet se van hier in het eeuwig vier!

Eindelijk is het de droeve beurt aan *Zotte collacie,* die met niet minder schertsende vreugd wordt onthaald. *Pelsabuic* treedt weder in het midden en zingt een vroolijk deuntjen om de gelukkige vangst te vieren :

V. 785. Achay, achye! wij gaen se begecken
Wij gaen se tsollen ende hutrecken
Het sal haer jammerlijc seere vervelen.

Dit spottend zegelied zal voorzeker het publiek in vreugdige stemming hebben gebracht, doch de voornaamste rol der duivelen zal geweest zijn, niet in hunne eigene meening, maar in die der bewerkers van het stuk, het volk op te wekken den weg der deugden te bewandelen. Uitdrukkelijk wordt hetzelfde gedaan in de *Conclusie* welke het spel besluit, en die wel als een overblijfsel mag beschouwd worden van de sermoonen, zooals deze op het einde der oudste mysteriespelen gebruikelijk waren.

Wij zien hier dus alom de persoonlijkheid van den duivel op den achtergrond treden : en, onder hunne zwarte gedaante, verschijnt meer en meer de heldere figuur van den middeleeuwschen volksdichter, voor wien de handelende personen slechts werktuigen zijn om het nuttige en edele zaad der deugd

des te vaster en te levendiger in de herten te planten. En zoo hoeft ook in der waarheid en rede het tooneel verstaan en beoefend te worden. Niet voor zich zelven heeft de handelende persoon zijne rol te vervullen : niet om eene ijdele kroon van lauweren te rapen, veel minder nog om door overdreven zieleuiting en valsch gevoel lichtzinnige sympathieën te verwekken. Neen! subjectief zelfverheffen is de dood en de oneer van het tooneel! Daar vóór hem die gretige volksmassa, die opene herten zoo licht mede te slepen : ziedaar de vruchtbare akker, welken de tooneelspeler met deugdelijke kiemen zal weten te bezaaien, met den dauw van zijnen arbeid en zorgen zal besproeien en tot een rijpen oogst van edele gevoelens zal doen gedijen.

Onder dit opzicht, mag het spel der wijze en dwaze maagden als een der voortreffelijkste worden aanzien (1).

Andere bijbelverhalen en parabelen, waarvan sommige ook wel duivelrollen moesten bevatten, werden hier en elders menigmaal vertoond.

---

(1) Het Fransch spel : *Les Vierges Sages et les Vierges Folles*, uitgegeven door MONMERQUÉ en MICHEL : *Théâtre Français au moyen-âge* 1839, behoort tot het grijs verleden der XIIIe, en sommige stukken zelfs tot de XIIe, of XIe eeuw. Verscheidene tusschenzangen zijn nog in het Latijn : de rubrieken zijn Latijn. Doch de *duvelry* is er niet naar verlangen ontwikkeld Enkel zegt de nota, op het einde, dat de duivelen de maagden in de hel zullen nederstorten : « modo accipiant eas demones et præcipitentur in infernum (zie a w., bl. 6). Jammer, zegt WYBRANDS, bij Moll en de Hoop- Scheffer : *Bijdrage*, enz., bl. 291 dat dit overoude spel, 't welk (voor zooveel het gedeeltelijk in de « langue d'oc » is gesteld), het eerste gedenkstuk is van het Fransch tooneel, in zoo verhaspelden toestand tot ons gekomen is. Het sluit met een kerstlied :

Omnes Gentes
Congaudentes
Dent cantum leticie.

Te Oudenaarde *het spel van den rijken Vrek* (1) en *de Verloren Zoon* (2).

In Frankrijk : *Moralité nouvelle du nouveau riche et du Ladre,* à douze personnages (3).

Eene opmerkelijke rol moest de duivel spelen in het stuk *van die sayer dic goet saet in sijn acker sayde*, waarvan de titel wordt opgegeven door den heer Dr Kalff (4). Daar moest immers de duivel het onkruid komen zaaien op den akker van den landsman, iets waarvan wij een niet ongelijk voorbeeld aantreffen in de *Representacion d'Adam* (5).

Er blijft ons, voor de algemeene karaktertrekken, nog met een vluchtigen oogslag op de levens der Heiligen of *mirakelspelen*, de rol van Satan op het middeleeuwsch tooneel te vervolgen.

Edoch, hier vooral hebben wij het verlies van bijna al onze schatten te betreuren. Niet dat er weinig drama's geschreven zijn om de kloeke daden der heiligen te vieren. Integendeel, ieder gezelschap voor tooneeloefening, althans bij de rederijkers, had van in het begin zijnen patroon, dien zij niet nalieten op zijn jaarfeest met een spel te vereeren.

Op vele plaatsen vinden wij de titels der mirakelspelen terug :

Zoo werd te Thielt in 1409 de *Passie van Sente Aechten* gespeeld (6).

Item het *spel van Sente Godelieve* in 1519 (7).

---

(1) *Belg. Mus.*, VI, bl. 70. Cfr. *Trou moet blycken* bl. 290 : Item hier begint een spel van sinnen *van den Rycken wrecke ende van Lazarus.*

(2) Ibid.

(3) Aangehaald bij MONMERQUÉ en MICHEL, a. w. bl. VIII.

(4) *Trou moet blycken,* tooneelstukken der XVIe eeuw enz. bij Wolters te Groningen 1889. (Bijlagen no 6 D.)

(5) Zie hierboven bl. 30.

(6) Zie *Vaderl. Mus.*, V, bl. 24.

(7) Ibid. bl. 63.

Zoo vertoonden de « ghesellen van Deynze » *het spel van Sente Margrieten*, op 2e Sinksendag 1483 (1), en de « ghesellen van der Retorijcke van Peteghem » *het spel van Gryselle*, op Sinksendag 1498 (2). Doch weinige zijn bewaard of door den druk verspreid; en dan nog hebben wij niet altijd de kans er een duivelspel te ontmoeten.

Een der merkweerdigste stukken, van dit ons oogpunt beschouwd, is voorzeker *Het spel van Sint Trudo*, onlangs door den heer Dr KALFF naar een handschrift van Luik in het licht gegeven (3). Hier spelen Lucifer en twee andere duivelen, te zamen met den held Trudo, de bijzonderste rollen. Het drama is een gedurige strijd, een reusachtig tweegevecht tusschen deze helsche geesten en den hemelschen geest, die Trudo bezielt. Hier heeft de « duvelrij » in belang en omvang het toppunt harer ontwikkeling bereikt. Doch om zijnen comischen aard zullen wij het stuk liever in het tweede deel uitvoerig bespreken.

Het zij hier genoeg er op te wijzen dat de duivelrol in de mirakelspelen dezelfde baan als vroeger betreedt en door dezelfde algemeene karaktertrekken gekenmerkt blijft. Soms met ongemeene kracht en moed staan de duivels in het worstelperk, om zielen te veroveren en, door alle hinderpalen heen, de kiemen van het goede te versmachten; doch zelden spannen zij op hunne tegenstrevers de kroon : schaamte is hun aandeel.

---

(1) *Vad. Mus.*, V, 12.

(2) Ibid. Zie verder ook voor andere spelen te Lier vertoond : *Belg. Mus.*, VIII, 291; voor die van Thielt : *Vad. Mus.*, V, bl. 1 enz.; voor de Oudenaardsche spelen *Belg. Mus.*, VI en VII; en ook de *Bijlagen* van Dr KALFF (a. w.).

(3) *Tooneelstukken* enz., bl. 81.

Een spel van *Sint Joris,* die den duivel verplettert, komt vóór in de reeds vermelde uitgave van Mariott (1): hetzelfde tooneel wordt verbeeld in eenen ommegang vóor het *Corpus Christi-play*, namelijk *Sint George killing the Dragon.*

Te Leuven werd Sint Joris met den draak, sedert 1401, en Sint Michiel met den duivel sedert 1466 jaarlijks met de kermis rondgedragen in den ommegang. Later dienden deze vertooningen, op grappige wijze ingericht, tot vermaak der aanwezigen, zooals wij zullen zien (2).

Om te bewijzen hoe verregaande de bemoeiingen der booze geesten soms zijn om tot hun doel te geraken, kan het volstaan te verhalen hoe zij in het spel van *Sint Joannes Chrysostomus* (3), den inktkoker des heiligen omstooten om hem te beletten een mirakel aan te teekenen, en later tot schriftvervalsching hunne toevlucht nemen en een beleedigenden brief aan den keizer sturen, om den heilige alle kwaad te berokkenen.

Meer nog : in het spel *Guillaume du Désert*, bl. 247 (Ibid.) neemt Satan het uiterlijk van Willem's vader aan om hem te smeeken in de wereld terug te keeren (4), en toen deze hardnekkig weigert, over-

---

(1) *Collection of Miracle plays.*

(2) Cfr. *Vaderl. Mus.* V, bl. 107. Uit de volksgemeenheid van dien kloeken held in Vlaanderen zou men met groote waarschijnlijkheid mogen besluiten dat eigenlijke spelen van Sint Jooris ook ten onzent bestaan hebben.

(3) Zie inhoud bij PETIT DE JULLEVILLE a. w.

Zie ook het spel van *Sint Jan-Baptist* te Chaumont, waarin niet onaardige duivelgrappen gebeurden (PETIT DE JULLEVILLE, II, bl. 81-82 en *Diableries de Chaumont* par JOLIBAIS, 1838). Wij komen hierop terug.

(4) Zulke gedaanteverwisselingen komen in de middeleeuwen niet zoo wonder voor : in de gekende legende van *Beatrys* neemt ook

laadt hij hem met zulke grove mishandelingen dat Willem voor halfdood ter aarde blijft uitgestrekt.

In een Fransch stuk, getiteld : *Un miracle de Saint Valentin* (1), ziet men den keizer het bevel geven Sint Valentijn vóór zijne tafel te onthoofden. Doch deze euveldaad blijft niet ongestraft. Een beentje hapert in zijne keel en hij verstikt. Twee duivelen zijn daar om hem met lijf en ziel hellewaarts te slepen (bl. 324 a. w.)

1r DYABLE.

Avant tost, nous deux par accort
Sathan, prenons cest emperiere
Il a tant fait ça en arriere
Qu'il est nostre par droit acquis;
J'ais assez de ses fouz encquis
Il faut qu'en enfer le livrons
Si que tost nous en délivrons
Emportons l'en.

De duivel blijft, zoo men ziet, de uitvoerder van Gods straffen.

In *le Martyre de SS. Pierre et Paul* (2) vraagt Simon de tooveraar dat de duivelen hem zouden de

---

Onze Lieve Vrouw hare toevlucht tot dit middel om aan die schuldige kloosterlinge hare bijzondere goedheid te betoonen.

In Spanje zien wij bij Klein : *Das Spanische Drama* (III, 501, 613, enz. IV. 404) den duivel beurtelings verschijnen onder de gedaante van eenen arme in het stuk *El animal profeta*, als ruiter en daarna als kloosterling in het spel : *El diablo Predicador*, als ridder en tooveraar in het stuk van Calderon : *El Magico Prodigioso*. Dit laatste heeft veel overeenkomst met ons *Mariken van Nymegen*. Lucifer wordt voorgesteld als wolf in het Stuk van Lope de Vega : *El Pastor Lobo y Cabána Celestial*. (De Wolf als herder en de hemelsche Schaapstal). De Wolf in tegenstelling met den goeden Herder van het Evangelie. Zie Klein : *Das Spanische Drama* III 468.

(1) Opgenomen in het werk : *Théâtre Français au moyen-âge* door MONMERQUÉ en MICHEL (bl 290); wordt ook vermeld bij PETIT DE JULLEVILLE, II, 291.

(2) A. JUBINAL, *Mystères inédits du XVe siècle*. bl. 69 enz.

kunst van vliegen aanleeren. De duivelen staan het toe (bl. 70) :

Montez sus nous, sy volerez.

En, wordt er gezegd :

« Lors monte sur eulx et ils le portent bellement sur leurs espaules. »

Hetzelfde stuk legt ons voor hoe *Nero* na de dood der twee apostelen door de kwade geesten ter helle wordt gevoerd : (bl. 94) « Lors l'emportent et puis le jetent en une chaudière. » Middelerwijl wordt de wreede keizer bespot en getergd, en het vuur wordt aangehitst (bl. 95).

« Lors souffle ly uns soubz la chaudière et face un peu de fumée. »

Dat de booze vijanden soms niet vreezen tot de grootste misdaden over te gaan, bewijst het verdronken kind uit *Le Miracle de Sainte Geneviève* (1).

Een der *Miracle Plays* van Digby is de *Bekeering van Sint-Paulus*. Het feit is nauwelijks volbracht of Mercurye, zendeling van Belial, komt toegesneld, huilend en brullend om die bekeering (with a fyering, coming in haste crying and rorying) Toen Belial en zijne hansworsten dit vernemen, springen zij op van gruwel, vuur en vlammen schietend uit alle poriën en een helschen geur verspreidende (2).

In *The Life and Repentance of Mary Magdalena* komt eene mengeling voor van bijbelsche en alle-

(1) Hierboven bl. 51, nota.

Zie ook hierna het spel van *Mariken van Nymegen* en *Theophilus*. Geene gelegenheid laten de middeleeuwsche schrijvers voorbijgaan om de helbewoners met eene hatelijke rol op de planken te doen verschijnen

(2) Zie KLEIN. *Das Englische Drama*. I 750.

gorische figuren. De ondeugd heet hier *Infidelity* en heeft tot gezellen *Pride* (Hoogmoed), *Cupidity* (Begeerte) en *Carnal Concupucence* (Vleeschelijke Lust). Nadat de zeven ondeugden (duivelen) Magdalena op alle wijzen gemarteld hebben, worden zij door Christus uitgejaagd en vluchten zij met groot misbaar naar hunne burcht terug (1).

---

(1) Ibid. 753.

B. – BIJZONDERE KARAKTERTREKKEN.

In de stukken, die wij tot hiertoe in oogenschouw namen, zagen wij de gewone middelen door het kwade beginsel ingespannen om zijn einddoel te bereiken : de duivel verscheen er op het tooneel als een jager op het veld, die met zijne fijnreukige blaffers gedurig zijne prooi beloert, om er, eens dat deze in den valstrik verward is, het moorddadige vuurroer op los te branden.

Doch hier hebben wij met een eigenaardiger pogen te doen. De duivelen zijn er niet voor achteruit geweken soms aan twijfelende zielen in menschenvorm te verschijnen, en met hen een verdrag aan te knoopen, om ze vaster aan den band gekluisterd te houden. Ja, om wankelende Christenen tot godloochenaars te maken hebben zij de betooverende kracht van geld en goed voor hunne oogen doen flikkeren en kronen van glorie gevlochten, mits een bewijsstuk met eigen bloed geschreven, waarbij die rampzaligen hunnen godsdienst afzweren en manschap doen aan den duivel. Het geldt hier eigenlijk geen bezetenen, gelijk er in de vorige eeuwen zoo vele vermeld worden; de duivel verschijnt hier enkel als leenheer van den mensch, als een middeleeuwsche prins, die, om iemand nauwer aan zijnen dienst te verplichten, eene straal zijner eigene kroon op diens voorhoofd laat blinken.

Van dien aard zijn er ons verschillige stukken uit die tijden overgebleven, waarvan als het oudste kan aanzien worden het vermaard *Miracle van Theo-*

philus (1). Naar den vorm van ons Nederlandsch gedicht te oordeelen, zou het veeleer een verhaal dan wel een tooneelspel moeten heeten, doch aan zijn dramatischen oorsprong valt niet te twijfelen : want boven dat het nog den onloochenbaren stempel draagt .van dramatische gang en handeling, getuigt zijne geschiedenis genoegzaam dat het tooneel de grond is waarop het ontsproot, waar het zich als in een geliefkoosd midden ontwikkelde en van waar het zijne takken schoot op alle landen van eenigszins Germaanschen aard (2).

Immers vrij algemeen mag deze geschiedenis genoemd worden. Reeds in de X^e^ eeuw werd een Latijnsch gedicht erover geschreven door Hroswitha, kloosterzuster van Gandersheim in Saksen (3).

In Frankrijk werd het, in de XIIIe eeuw, in dramatischen vorm vervaardigd door Rutebœuf (4), en in dezelfde eeuw meermaals ten gehoore gebracht. (Volgens PETIT DE JULLEVILLE *Mystères du moyen-âge*, II, bl. 5 en 120, te Aunai in 1384, in den Mans in 1539, te Limoges in 1583).

---

(1) Uitgegeven door jonkheer BLOMMAERT in 1858, volgens een handschrift der XVe eeuw. De titel luidt : *Ene scone miracle dat Onse Vrouwe dede ane Theophiluse eude ene scone exempel.*

(2) De verhalen van Faust uit de XVIe eeuw zijn als bloemen uit den stam der *Theophiluslegende* ontsproten. Theophilus is de voorlooper van Faust.

Ook de Spaansche *Don Juan* (en andere) behooren tot een nieuweren tak derzelfde legende.

(3) « Lapsus et conversio Theophili vice-Domini » cfr. *Poésies latines de Rosvith* par VIGNON RÉTIF DE LA BRETONNE, 1854. Doch dit gedicht werd niet voor de planken geschreven en is niet onder hare dramatische werken gerekend, evenmin als de legende van eenen jongen slaaf door den H. Basilius uit de macht van den duivel verlost. Zie PERK : *Tooneelarbeid eener non uit de X^e^ eeuw*, Amsterdam, 1886, bl. 198.

(4) Zie MONMERQUÉ et MICHEL : *Théâtre Français au moyen-âge*, bl. 136.

Het spel van *Theophilus* is van Griekschen oorsprong. Het werd eerst door Eutychianus als legende, daarna door Paulus diaconus (Neapolitanuus) vervaardigd. Blijkens *Klein*, (Italienische drama I, 109-110) bestaat het ook in het Yslandsch, Oud-Zweedsch en Angelsaksisch. In Italie werd het nog in de XIIIe eeuw door geestelijken gespeeld. Er bestaat nog een spel uit de XVe eeuw : *Rappresentatione di Teofilo, che si dette al diavolo* (ibid. II 230).

Dat het ook in de Nederlanden de vuurproef doorstond bewijst het aangehaalde in het *Vaderlandsch Museum* (V, 12), dat in 1483 de gezellen van Deinze speelden *een groet spel van Thehoufelluse.* Dit stuk is dan wederom, in zijn dramatischen vorm, aan de vernieling der tijden niet ontsnapt.

Een overzicht van dit merkweerdig gewrocht onzer letterkunde (uitgave Blommaert met andere teksten vergeleken) zal ons de rol des duivels met hare geheime kronkelingen ontvouwen.

Theophilus (2) was een man met zoo vele deugden versierd, dat men hem, bij de dood van den bisschop, op den stoel wilde verheffen. Zijne ootmoedigheid gelukte erin dien zwaren last van zijne schouderen te weren. Doch welhaast kwam hij, door kwade tongen, bij den nieuwen bisschop in ongunst en moest het hof verlaten. Hier was het dat de booze vijand, die de diepste geheimen der menschelijke natuur schijnt te peilen, Theophilus overviel. Hij begint in hem een vurig spijt op te wekken om de verlorene

---

(1) Theophilus is niet als Faust ongeloovig, wanhopend en spottend, doch enkel eene onvaste ziel, onder den drang eener zware beproeving bezweken.

Ook HOFFMANN VON FALLERSLEBEN gaf het spel uit : *Theophilus, Niederdeutsches Schauspiel in zwei Fortsetsungen aus einer Stockholmer und einer Helmstadter handschrift.* Hanover, 1854.

weerdigheid en den lust om weder van aanzien te worden.

V. 351. (BLOMMAERT, bl. 21.)

Die viant begonsten te spaenene
Ende begonsten te vermaenene
Hoe groten here hi hadde gewesen,
. . . . . .
Ende hoe luttel dat sine nu eerden,
Die hem te voren neghen toter erden
Diene te voren scone groetten
Sine wouden cume (nauwelijks) als sine ghemoetten
Op hem sien of jeghen hem spreken.

Duivelsche arglistigheid! Hoe wist de vijand zijn venijn te gieten in de wonde! En hoe moest het hert niet wankelen te midden van dien storm! Theophilus bezweek :

Doe peisde hi . . .
Of daer iemant van toverien
Wiste ofte van duvelien.

Hij hoort dat er in het land een vermaarde Jood is (1).

V. 385. Die was des duvels eyghijn,
Ende meneghen hadde brocht daarin
Dat hi den duvel hadde opghegheven
Sine ziele ende sijn leven.

Theophilus kan den strik niet ontsnappen. Na lang en koortsig denken, gaat hij te middernacht

---

(1) Ook in het stuk van Hroswitha gaat Theophilus bij eenen Jood, (a. w. bl. 248) qui magica plures decepit fraude fideles. Satan vraagt dat hij God *en zijne H. Moeder* verloochene bij een met zijn bloed geschreven bewijs, hetwelk Theophilus dan ook terug ontvangt door tusschenkomst van Maria.

Bl. 282. Invenit positam supra sua pectora chartam.

In het Fransch stuk echter (MONMERQUÉ enz. 139) heet de tooveraar Salatin, welke naam een Turk schijnt aan te duiden.

aankloppen aan de deur van den Jood en smeeken om gehoor. Hij bidt om hulp in zijn verlaten toestand. De Jood belooft hem alles te schenken, als hij God en Kerk wil verloochenen en Satan, zijnen meester, hulde brengen. Theophilus slaat toe en belooft den volgenden nacht terug te keeren om den duivel voorgesteld te worden.

Op bepaalden tijd is Theophilus ter plaatse, en nadat de Jood hem aanbevolen heeft niet te schrikken en vooral zich niet te

« Seghenen metten cruce » (V. 562),

komen zij aan den troon van vorst Lucifer, die te midden zijner ontelbare dienaars als koning heerscht (1).

---

(1) Opmerkelijk is het dat in al de middeleeuwsche gedichten het Kruis en « Onse Vrouwe » des duivels gevaarlijkste vijanden zijn; hij schrikt en beeft er voor als een riet, daar zij hem zijne groote nederlaag te binnen brengen. De *Theophiluslegende* (die dan ook tot den kring der Maria-gedichten tehuis behoort) zal het genoegzaam bewijzen voor wat « Onse Vrouwe » betreft. Nopens het Kruis hebben wij, boven het hier aangehaalde, nog het voorbeeld in *Mariken van Nymegen*, bl. 12 (zie hierna) benevens de vermaarde legende van *Christophorus* of Christoffel. In deze legende, die alleszins gelijkenis heeft met onzen *Theophilus*, komt voor dat Christophorus, leenman van den duivel geworden, als een middeleeuwsche ridder met zijnen heer op plundertocht uitgaat, doch welhaast bemerkt dat zijn meester de plaatsen (kruisbanen) schuwt, waar gemeenlijk een kruis geplant stond. Christophorus weigert langer in den dienst des duivels te blijven, daar deze, mits zijne vrees, niet de machtigste aller vorsten kan zijn.

Dat *Christophorus* ook tot de middeleeuwsche dramas behoort, bewijst de titel opgegeven bij MONMERQUÉ en MICHEL, *Théâtre Français au moyen-âge*, bl. X : *Le Mystère de Saint Christophle*. Het werd zelfs in Frankrijk in 1527 opgevoerd (zie *Mystère des Trois Doms offert par Ulysse Chevalier*, bl. 15) en verbeeld in de processie van 's Hertogenbosch in 1423 (zie GALLÉE : *Academisch proefschrift : Bijdrage* enz., bl. 84). Eene oude Nederlandsche bewerking van het drama kennen wij evenwel niet. In de laatste jaren hebben PR. VAN DUYSE en Dr H. CLAEYS (*Offerus-legende*, Gent, Leliaert-Siffer 1888) de legende doen herleven.

Saint Christophe werd gespeeld te Grenoble op Sinksen; het duurde vier dagen en was 20,000 verzen lang (PETIT DE JULLEVILLE, II, bl. 114, 491 en 601).

De helmonarch veinst verontweerdigd te zijn dat een Christen,

V. 582. . . . . die Gode dient
Beide Gode ende siere moeder,

den voet durft zetten op zijn grondgebied, en vraagt wat hij wil. De Jood brengt zijns meesters gemoed tot bedaren met de enkele verklaring dat Theophilus aan zijn geloof zal verzaken. Aanstonds neemt Lucifer, die tot alle laagheden bereid is om aanwinst te doen, een vleienden toon :

V. 595. Vriend Kerstijn,
Wildi laten den here dijn
. . . . . .
Ende houden di voert an mijn ghebod
Wiltu van dinen God scheden
Ende van siere moeder ende vlien hen beden,
. . . . . .
Ic sal di te rade staen
Ende hulpen di weder saen
Te hove.

Onder voorwendsel dat de Christenen in 't algemeen veel te ontrouw zijn aan den eenmaal wettig aangenomen heer (bitter verwijt voor de toehoorders), eischt hij hier een geschreven bewijs om alle gevaar te voorkomen.

V. 611. Want ghi kerstene ghi pleghet,
Als ghi hebt een dinc daer u 't hert an leghet
. . . . . .
Ende niet en moghet bidden uwen here,
. . . Comt tot mi om raet ghegaen
Ende wilt van uwen here staen
Ende doet mi dan een groet belof
Daerna stadijs varinghe of;
. . . . . .
Dan so drivedi mi te scherne
. . . . . .
Ghi selt mi scriven eenen brief

Ende ghi selt er inne scriven
Dat ghi wilt mijn eyghen bliven.
Ende datter vaster sal moghen sijn
Seldire andoen den zeghel dijn.

Theophilus overhandigde brief en zegel en omhelsde den duivel ten teeken van manschap.

Reeds des anderendaags deed de bisschop uit berouw Theophilus in zijn eereambt herstellen. De belofte van Lucifer werd dus welhaast volbracht en dit hoefde ook te zijn om Theophilus langer in de klem te houden. Deze blijft dan heimelijk aan den duivel verbonden, leeft een zondig leven en dankt den Jood en zijnen helschen meester.

Te dezer gelegenheid weze herinnerd aan het feit, dat in het algemeen op het oude tooneel en in de openbare meening de duivelen over aanzienlijke rijkdommen beschikten (1). Zoo valt het meermaals voor dat hij ongelukkigen of geldzuchtigen groote sommen ter hand stelt om ze tot zijne slaven te maken. Dit belet echter niet dat hier zijne werking slechts inwendig op het gemoed des bisschops schijnt geweest te zijn, en wel om hem, bij eersten aanblik, een goed werk te doen verrichten, namelijk het herstellen van eenen onschuldig gestrafte.

Doch welhaast gebeurde wat Lucifer gevreesd had; God die « goedertieren es » gelijk de duivel zelf zegt, (v. 625)

V. 755. ...maecte hem (Theophilus) cont
Dat hi die edele siele heeft verloren.

Volgt nu het treffend tooneel van het berouw. De eenige straal van hoop die hem in zijnen

(1) Zie hierna hoe hij aan Mariken van Nijmegen allerlei kunsten belooft te leeren.

duisteren toestand beschijnt, is de voorspraak « Onser Vrouwe ». Doch hoe zal zij den gezegelden brief aan de klauwen des duivels ontrukken? Terwijl hij van werken vermoeid, in slaap gevallen, was laat zij

V. 1662. den brief vallen tusschen sine borste.

Met den zaligen dood van Theophilus en eene vermaning van den bisschop eindigt het gedicht, dat, buiten de langdradigheid der zedelessen, een der schoonste van dien tijd mag heeten. Het komt mij evenwel voor alsof onze onbekende Nederlandsche bewerker het gedicht van Hroswitha hadde gevolgd (1) : want de omstandigheden en de gang der gedachten zijn zoo overeenkomstig in beide stukken, dat men, als van lieverlede, aan eene navolging denkt; daargelaten nochtans de zedelijke bespiegelingen, die in onze bewerking zoo overvloedig voorhanden zijn.

Het is niet evenzoo gelegen met den Franschen tekst (2). Hier zijn eenige bijzonderheden in de voorstelling, ook nopens de duivelrol, welke het niet overbodig zal wezen kortelijk aan te stippen.

Het drama begint ex abrupto met het beklag van Theophilus na zijne verbanning. Deze gaat aanstonds bij den duivelschen middelaar (*Salatin* zooals gezegd is). Doch de duivel weigert gehoor te geven totdat Salatin hem bezweert met een aantal toovergachtige woorden :

Bagahi laca enz. (bl. 143.)

---

(1) Dat hij naar Latijnsche (niet naar Fransche) bronnen werkte, staat vast

V. 13. Van den latine in dietschen bediede.

(2) Bij MONMERQUÉ en MICHEL : *Théâtre Français*, enz. bl. 139

Zoodat wij hier Lucifer vernederd zien en gedwongen, zelfs niet zonder groote pijn, te voorschijn te treden. Met eigen bloed moet Theophilus den brief schrijven :

(Bl. 155.) De son sanc les escrist. (1)

Nadien doet de duivel een vermaan aan den gevallen Christen dat wel een duivelsdekaloog kan heeten (bl. 145) :

Jamès povre homme n'ameras
Si povres hom sorpris te proie
Torne l'oreille, va ta voie
S'aucuns envers toi s'umelie
Respon orgueil et felonie
. . . . . .
Dousor, humilitez, pitiez
Et charitez et amistiez,
Jeune, fere penitance
Me mettent grant duel en la pance, enz.

De toehoorders kunnen hieruit opmaken welke de deugden zijn, die de duivel meest in afschuw heeft en die zij gevolgentlijk het meest in eer moeten houden.

Treffender is het verhaal der overwinning van *Onze Vrouwe* op Lucifer. Rechtstreeks gaat zij tot hem, en zegt (bl. 154) :

Rent la charte que du clerc as,
Car tu as fais trop vilain cas.

---

(1) Ook in den text dien PETIT DE JULLEVILLE (*Mystères*, I, bl. 93 en 109-11) voor oogen had werd het verdrag met bloed geteekend. Wellicht was het hier dezelfde text als bij Monmerqué, doch toen drij eeuwen later (in 1583) (zie hierboven) het spel nog vertoond werd, zal wel, om de taal verstaanbaar te maken, eene nieuwe bewerking noodig geweest zijn.

En als Satan ten antwoorde geeft :

J'aim miex assez que l'en me pende,

bedreigt zij hem :

Et je te foulerai la pance,

en brengt het bewijs terug.

Ziedaar nu Lucifer in zijne stoutste onderneming geschetst! Opeenstapeling voorwaar van schaamte en schande! Als hij zich zoo diep vernederd heeft met den mensch in gemeenzame onderhandeling te treden, en wanneer hij op het punt is toch eenige vrucht van zijne lafhertigheid te genieten, wordt deze hem door een enkel bevel van *Onze Vrouwe* ontnomen.

In den lateren tak van ons verhaal, uit welken de Spaansche *Don Juan* ontsproot, hebben wij een tooneel uit de XIVe eeuw, waarschijnlijk van Godfried van Thienen, door MONE in zijnen *Anzeiger fur Kunde der deutschen Vorzeit,* 1834, bl. 1592, opgenomen, en waarvan almede Blommaert den inhoud mededeelt (bl. 5). Hier is het niet de eer gelijk in den *Theophilus*, noch de geheime kennis aller zaken evenals later in den *Faust*, doch enkel de rijkdom, die aan den duivel wordt gevraagd. Wat hier opmerkelijk voorkomt is dat de duivel zich gestoord toont om de onrust, die men hem in zijne kommervolle bezigheden aandoet, alsook dat hij aan den ridder (niet den *clerc*) afzonderlijk afzwering vraagt van God en van *Onse Vrouwe*, en dat de ridder wel het eerste toestaat maar niet het tweede, waardoor hij dan ook vanwege Gods Moeder eene wonderbare verlossing des te lichter zal bekomen.

BLOMMAERT geeft bovendien (bl. 8-9) een brokstuk uit een Neder-Saksisch schouwspel van *Theophilus*,

doch dat voor de duivelrol niets merkweerdigs oplevert.

Ook in een tooneelstuk der XIVe eeuw : *Le chevalier qui donne sa femme au diable*, (PETIT DE JULLEVILLE, II, 337) weigert de ridder aan *Onse Vrouwe* te verzaken, waardoor deze dan ook bewogen wordt die ongelukkige, zelfs met buitengewone middelen te redden.

Eene even stoute rol vervult de duivel in onzen *Homulus* van Petrus van Diest, ongetwijfeld, zegt Snellaert (1), het stoutste stuk dat wij bezitten en dagteekenende van het einde der XVe of het begin der XVIe eeuw (2).

Volgens Dr G.-D.-J. SCHOTEL (3) is het eene omwerking van den *Spieghel der Zalichheyt van elckerlijck* (4) en komt hierop uit :

Homulus is aan allerlei vermaken overgegeven. Noch de vermaningen zijner vrouw, noch die van een eremijt kunnen hem tot inkeer brengen. Terwijl de eremijt treurig huiswaarts keert, treedt de duivel (4) eensklaps op en spreekt hem dus aan :

---

(1) *Schets eener geschiedenis der Nederl. letteren*, bl. 75.

(2) Zie daarover SERRURE : *Vad. Mus.* III, bl. 34 en 437, alwaar de verschillige uitgaven opgesomd zijn. Zie de uitgave der « Vlaemsche Bibliophilen : *Van Homulus, eene schoene comedie*, enz. Gent, Annoot-Braeckman, 1857 » alwaar SERRURE (inleiding bl. II) verklaart dat het stuk oorspronkelijk Nederlandsch is en te Antwerpen opgevoerd en bekroond werd.

(3) Zie daarover Dr P.-M. ALBERDINKH-THIJM : *Le caractère international de la littérature flamande*. Muséon 1881.

(4) In de Duitsche vertaling van onzen *Homulus*, door GASPARD VAN GENNEP (of bij hem gedrukt? Zie *Vad. Mus.* III 35 en 438) heet de duivel *Larvicola* (Graag-gemaskerd). Zie : *Homulus, der sunden oen ist der Toid.* Geistlichen Schauspiel von JASPAR VAN GENNEP, herausgegeben von P. NORRENBERG 1873, bl. 6.

Ook voor Engeland wordt bij Klein *Das Englische Drama* II. 14-36, deze moraliteit over het lot der Menschheid besproken. Het

Du oude hont, laet af dijn bellen
Ick wou datstu aen der galghen waerst met dijn ghesellen
De hagel slae dij in dyn leeren
Du wolst mijn kinderen geern van mij keeren. (1)

Opeens verschijnt God, op zijnen troon gezeten, eenen engel afzendende om Homulus « eenen steeck » te geven, doch niet te doodelijk opdat hij zich nog moge bekeeren. Homulus valt uit in bittere klachten, belooft aan den eremijt de ondeugd te verlaten, doch welhaast ijlt hij weer naar den afgrond der boosheid. De dood komt op Gods bevel hem met hare zeisen treffen. Te vergeefs roept hij om genade : de duivel grijpt hem aan en is op het punt hem in de hel te storten, wanneer hij tot Christus om vergiffenis smeekt. Hierop neemt de duivel spoedig de vlucht (zie Jaspar van Lennep bij Norrenberg, bl. 19). Door tusschenkomst der *Biecht* wordt hij nog gered, zoodat Larvicola, gelijk Maskaroen, zijn beklag doet over de te groote bermhertigheid Gods. Daarna jammert hij nog met *Cambarabus*, een anderen hellegeest, over het verlies van Homulus (bl. 26) (2), bekent met de

---

stamt af uit de 2de helft der XVe eeuw en draagt voor titel : « *Here beginneth a treatise hou the hye Fader of Heven Sendeth Deth to somm every creature to come and give a counte of their lyve in this worlde, and is in manner of a moralle play.* Klein vervolgt, aan de hand van Karl Goedeke, *Every man, Homulus und Hekastus* (Eenieder), ein Beitrag zur internationalen literaturgeschichte (Hannover 1843) de bronnen, de oorspronkelijke en de nagevolgde bewerkingen van dit grondthema in de verscheidene landen van Europa. Zie insgelijks hiervoor Logeman : *Elckerlyk, a fifteenth Century Dutch Morality. Everyman, a traduction.* Gent 1892.

Dit Engelsch stuk is uit dezelfde stof bewerkt als de vermaarde doodendans, waar wij verder een woord over reppen.

(1) Uitgave der « Vlaemsche Bibliophilen » bl. 16.

(2) Uitgave der « Vlaemsche Bibliophilen », bl. 83.

CAMBARABUS.

Wapen, ons geschiet gewalt ende onrecht
Homulus heeft sich gebicht ende is berecht.

dood van Jezus veel invloed verloren te hebben en doet eindelijk nog eene vergeefsche poging om Homulus mistroostig te maken. Nieuwe vernedering dus voor den duivel, die, hoewel hij ditmaal geen schriftelijk verdrag had gesloten (1), toch bijzondere middelen had aangewend om eene ziel te overmeesteren. Langzamerhand leeren de toeschouwers, aan zijne nederlagen gewend en de middelen gebruikt ziende om hem zegevierend te bekampen, hem als licht overwinbaar aanschouwen, en om al zijne laagheden diep verachten.

In *Mariken van Nÿmegen* hebben wij wederom met een eigenaardig stuk te doen, dat ons met nog meer bijzondere kenmerken van Satans rol op het middeleeuwsch tooneel zal bekend maken.

Hier zijn wij immers getuigen, niet alleen van een gemeenzaam verdrag tusschen Satan en den mensch gesloten, maar van een langdurig samenleven, waarin de duivel bijna al zijne bovenmenschelijke eigenschappen nederlegt om die van een jongeling aan te nemen en des te beter zijne gezellin in de banden der ondeugd vast te knellen.

Mariken van Nÿmegen (2) is eene volkslegende

---

(1) Andere spelen, waar de duivel een verdrag schijnt aangegaan te hebben, worden aangehaald bij MONMERQUÉ et MICHEL, bl. VII : *Le Mystère du chevalier qui donna sa femme au dyable*, en bl. X : *La farce du Munyer de qui le diable emporte l'áme en enfer*. In *Faustus* wordt ook een verbond met den duivel gesloten, soms ernstig zooals bij MARLOWÉ (1604), soms uit spot of waanzin zooals bij GÖTHE waar het verbond eene « Fratze » wordt genoemd.

Zie de *Faustlegende* door Dr P.-A. ALBERDINKH THIJM : *Verslagen der Koninklÿke Vlaamsche Academie*, 1890 Januari bl. 52.

Bij *Faust* is Mephistopheles (de duivel) het voorbeeld van bijtende scherts en spot, bij *Theophilus* is alles meer eenvoudig.

(2) Uitgegeven onder andere te 's Gravenhage 1854. Dit verhaal heeft voor de algemeene trekken veel overeenkomst met den *Theophilus*. Zooals wij gezien hebben, wordt de grond dezer geschiedenis onder

uit de XVIe eeuw, die, volgens den niet genoemden uitgever, waarschijnlijk vroeger tot een *abel spel* was bewerkt en slechts later tot den huidigen vorm verkrompen. En ware het nog niet zoo, toch blijven ons tooneelgesprekken en handeling in voldoende mate over om vast te stellen dat deze legende hoofdzakelijk op het tooneel te huis behoort.

Marieken, de heldin van het spel, woonde in bij haren oom, kapelaan Gijsbrecht, die haar, op zekeren dag, naar Nijmegen zond om huisbehoeften aan te schaffen, met den raad bij zijne zuster te blijven vernachten, indien de avond haar overviel. Marieken gehoorzaamde, doch werd van hare moei zoo schandelijk toegesproken dat zij, geheel ontsteld, niet wetende waar vluchten, eindelijk ging zitten weenen onder eene haag :

> Zichselve bevelende in die handen
> Van Godt of die helsche vijanden.
>
> (Vernoemde uitgave, bl. 6.)

---

verschillige gedaanten in de letterkunden van meest al de Europeesche landen hervonden. Overigens is het internationaal karakter der middeleeuwsche legenden en verhalen, vooral van de oudste, een overbekend feit.

Zoo vinden wij bij Calderon (Zie Klein. Span-Drama IV. 404) eene dergelijke overeenkomst tusschen den duivel en den verliefden Cyprianus. Deze moet wederom eene met zijn bloed geschrevene getuigenis van manschap afleggen vooraleer de duivel hem de tooverkunst wil aanleeren. Toen de leergang een jaar geduurd heeft ondervindt Cyprianus dat zijne kunsten op zijne beminde geene macht hebben, daar deze christen is. Het is dan ook door het aanroepen van God dat Cyprianus uit de klauwen van zijnen helschen meester gered wordt. Deze komt dan, met het bloedig getuigschrift tusschen zijne zwarte tanden, den lof der deugd bazuinen. Lucifer ondergaat hier eenen afval van zijn eigen wezen, maar ditmaal in omgekeerden zin; niet van engel tot duivel maar van duivel tot engel. Deze afval zal hem echter niet baten, daar hij alleen voor het effect op de toeschouwers berekend is.

In hare waanhoop gaat zij zoover hare toevlucht rechtstreeks te nemen tot al wie haar helpen kan

> Comt nu tot mij, en helpt mij beclagen
> God oft den duyvel, het is mij alleeens.

Hier treedt de vijand op, die door den bijtekst beschreven wordt gelijk wij hem in de algemeene karaktertrekken leerden kennen « altijt zijne strecken ende netten spreyende, hakende altijt na de verdoemenisse der zielen ». Zijn einddoel blijft onveranderd, doch zijne handeling gaat hier alle gewone middelen te buiten. Zelfs als handelend persoon legt hij hier eene bijzondere sluwheid aan den dag : van den aanvang af, begint hij tot zichzelven te spreken (wat wij vroeger nog niet ontmoetten) (1) en de middelen te beramen om met zekerheid zijn doel te bereiken.

In een woord, hij is een doortrapte fiel, die tegenover eene schuchtere maagd te gemakkelijk den zegepraal zal behalen. Ook zal een gevoel van afkeer het eenigste zijn dat hem vanwege de toeschouwers kan begroeten. Daarenboven het dient hier opgemerkt, dat de duivel geenszins zal voorgesteld worden als moetende alleenlijk schrik inboezemen voor zijne loosheid; neen, verachting gaat met schrik gepaard : de duivelen zijn geene helden die als volmaakt, zelfs in hunne booze rol, bij de aanwezigen mogen voorkomen. Met opzet is de duivel hier slechts met één oog bedeeld, want, zegt hij zelf (bl. 8)

> Wij geesten en hebben de macht niet, dats verloren
> Ons te volmaecken sonder eenig gebrec.

---

(1) Wij hoorden reeds de duivelen ondereen mompelen wat aan de toeschouwers moest bekend gemaakt worden.

Hoe hij met arglistigheid de vrouwelijke preuschheid en praalzucht weet te vleien en uit alle omstandigheden zijnen honing te maken, zal ons niet meer verwonderen (1).

Schoon kindt, en vreest leet noch smerte
Ic en sal u geen hinder oft quaet doen
Maer ic belove u, wildy na mijnen raet doen,
. . . . . .
Ic sal u eerlanck maecken een vrouw der vrouwen.

Bespeurende dat zijne woorden weerklank vinden in het benepen hert der jongvrouw, stijgt reeds een inwendig gejubel in hem op, en aarzelt hij niet langer zelf zijn schandig voorstel te doen :

...Schoon kint, nu vraech ic u
Of ghij met mij versamen wilt in jonsten.

Alle eergevoel moet hij hier afgelegd hebben, daar hij, zonder er toe genoopt te zijn zooals in de vorige stukken, uit eigen belang en zelflust tot zulke laagheid afdaalt. Zijn naam wil hij nog niet openbaren, om de jongvrouw niet te doen schroomen, doch met veel zwets en grootsprekerij noemt hij zich

...Een meester vol consten,

dewelke hij ook belooft haar te zullen leeren als zij hem getrouw wil blijven. Eindelijk, na herhaald aandringen, bekent hij dat hij (bl. 10)

...de beste van zyn magen : « niet en is »,

en dat hij heet

---

(1) Dezelfde laaghertigheid heeft hij ook tegenover Eva getoond. Zie hierboven : *Representacion d'Adam.*

Moenen met eender ooghe (1).

Hierop herkent Marieken :

de vijant van der hellen.

Zij is er niet door verschrikt, vooral daar Moenen haar allerlei schatten toezegt.

Negromancy, of de zwarte kunst, zou de jongvrouw wel geerne leeren, doch Moenen legt al zijne fijnheid aan den dag om van die lastige vraag verlost te zijn. Die kunst is te gevaarlijk, zegt de looze kwant, moest men een woord missen en den geest niet kunnen bedwingen, (bl. 11)

Hij soude u terstont den necke breken.

Achter de schermen bekent hij aanstonds bij zich zelven dat hij aan een groot gevaar ontsnapt is :

... 't waer mij te dwingen als 't haer paste.

In plaats van *Negromancy* zal hij haar alle talen leeren en de « zeven vrije consten », doch op éene voorwaarde, die de spil is waar het geheele gedicht op draait, dat zij namelijk haren naam *Marieken* zou laten veranderen en zich nimmer met het kruisteeken zou zegenen (2).

---

(1) *Moen* (δαίμων daœmon). Hij draagt denzelfden naam in een spel van *Piramus en Thisbe* (bij Dr KALFF, *Tooneelspelen*, enz.). Hier wordt een « sinneken » : « Sinnelycke genegenheyt » met dien naam bestempeld. Tot haar zegt een ander sinneken :

V. 262. Bij loo, neeffken, Moen.

hetgeen genoeg bewijst dat al die benamingen een en hetzelfde booze wezen beduiden.

(2) Zie hierboven *Christophorus* en *Theophilus*.

De duivel geeft meermaals bewijs van zijnen schrik voor den

Het tweede staat Marieken wel toe, doch haren naam wil zij niet verlaten (1). Doch tot zooverre is Moenen, die hierdoor de overmacht *onser Vrouwe* voor de aanwezigen in het licht stelt, met schrik bevangen voor dien naam, dat hij kost wat kost hem doet verdwijnen. Hij laat toe dat zij éene letter zou behouden.

Bl. 13. Dat is die M, dus suldij Emmeken genaamd zijn
Als in u lant veel maeghden en vrouwen.

Nu zijn zij beide tevreden en zullen welhaast naar 's Hertogenbosch en naar Antwerpen hun vermaak gaan zoeken. Hij vleit haar valschelijk met de hoop van allerlei grootheden, maar terzijde legt hij zijn eigenlijk inzicht bloot :

Bl. 14. Maer ten eynde, hope ick, zalder u ziele blijven.

Intusschen zucht Marieken's oom, en sterft hare moei eene plichtige dood, ook niet zonder tusschen-

---

naam *Onser Vrouwe*. In het spel *L'Empereur Julien et Libanius* verminkt hij haren naam tot *Maroie*, en in een ander spel *l'Enfant donné au diable*, tot *Marion la Rousse* (zie : PETIT DE JULLEVILLE, *Les Mystères*, enz. II, bl. 255 en 228). Hieraan hebben wij het bewijs dat het gedicht ter eere *Onser Vrouwe* is geschreven, en haar meesterschap over den duivel wil betoonen.

Dezelfde naamverbastering komt voor in *S. Crepin et Crepinien* (it. bl. 501).

(1) Zoo ook de ridder uit den Theophilustak, bij BLOMMAERT bl. 5.

Hieruit blijkt ook dat dit stuk tot den rijken cyclus der Marialegenden behoort.

Iets dergelijks vinden wij in het Italiaansch *Miracolo di Nostra Donna*, uit het einde der XIVe of het begin der XVe eeuw. Zie Klein : *Italienische Drama* II, 174. Een jongeling heeft zich aan den duivel Calabrino overgegeven en aan Christus verzaakt. Wanneer Calabrino hem oplegt ook de Moeder Gods te verloochenen, blijft de jongeling kloekmoedig weigeren, en wordt dan ook door hare tusschenkomst gered.

komst des duivels, die in het bezit dezer ziel, eene kostelijke les geeft in zijne vreugde :

Bl. 18. Wat dwaser menschen dat zij om Princen oft Heeren
Oft om partijschap haerselven verdoen.

Te Antwerpen gekomen, leidden onze « helden » er een buitensporig leven. « In den gulden Boom op de mart, (alwaar zij verbleven,) geschiede er dagelijcx, zegt de nota, bij sijnen toedoen veel moorden ende dootslaghen met meer quaets, waerin Moenen hem verblijde ».

Hij was er in het gezelschap van (bl. 24).

Tuysschers, vechters...
En dat is volc daer mijn profijt aan leyt.

Het spreekt van zelfs dat Moenen hier de rol speelt van den middeleeuwschen schrijver, welke aan het publiek al de boosheid van den helschen vijand wil doen gevoelen. De persoonlijkheid des schrijvers treedt al eens te helder op achter het masker der satansche figuur, zooals hier het geval is in Satan's langgerekte alleenspraak : bl. 24

Ist dattet mij den Oppersten niet en belet
Ic sal eer een paer meer dan duysent sielen verlacken
Maer als 't Hem belieft, soo hebic uitgebacken.

Dit laatste, tegen zijn belang sprekende, hoefde enkel om wille der toehoorders gezegd. Hetzelfde kan eenigermate toegepast worden op de alleenspraak van bl. 26, 27 waarin Moenen al de euveldaden opsomt waarvan hij de opstoker is geweest, en die, zegt hij, ten profijte van Lucifer gedaan zijn.

Zes jaren had het geduurd dat zij samen in boosheid leefden. Dit zal wellicht een ongehoord feit zijn in de duivelgeschiedenis, voor zooveel die althans in de letterkunde doorstraalt.

Nu rijst in Emmeken het verlangen op haren oom en andere vrienden weer te zien. Moenen, alhoewel van die afreis geen heil verwachtende, durft of kan het haar niet weigeren, omdat bl. 27 : « des pleccaerts bede (hiermede bedoelt hij het gebed van den kapelaan) totten wijve mitten witten » (bl. 28) hem onmachtig heeft gemaakt. Met « den wijve mitten witten » bedoelt hij niemand anders dan *Onse Vrouwe*, die hier dus als de redster van Marieken verschijnt. Van zijnen vurigen haat tegen kapelaan Gijsbrecht, en tegen de « papen » in het algemeen, geeft Moenen herhaalde bewijzen. Hij dreigt zelfs, als hij de kans vindt : bl. 28 :

Den pleccaert den hals te verstuycken (1).

Als zij nu gekomen zijn te Nijmegen, alwaar het wagenspel van *Maskeroen* (2) vertoond wordt, is zijne natuurlijke rol Marieken te beletten het spel te aanhooren. Hij vreest immers, en niet zonder reden (bl. 30) :

Oft zij int spel iet hoorde van dege
Daer sij berou oft achterdenken bij crege;

tracht haar te doen gelooven dat het maar « een zotte snabbeling » is, doch moet het eindelijk toestaan.

Nauwelijks heeft Emmeken een deel gehoord of het berouw ontwaakt in hare ziel. Hoe de weerstand dien zij biedt om het spel te verlaten, Moenen moet folteren, blijkt uit de hevige uitdrukkingen en bedreigingen die hij haar toewerpt (bl. 33) :

---

(1) Een dergelijk voorbeeld zagen wij reeds hierboven in de eerste *Maria-Bliscap*.

(2) Zie hierboven onze bl. 32 enz.

Helpt, Lucifer's billen,
. . . . . .
Dat se hier blijft staende, des versucht ic,
Sij sal hier achterdencken crijghen, ducht ic.
. . . . . .
Ic salze wat beyden, maer comt sij niet voort
ic sal se met vuysten van hier doen trenten.

Moenen heeft schoon het voorstel te doen bl. 35

een kanne wijns (te gaen) meten ;

Emmeken wil hem verjagen. Doch hierop schiet Moenen in eene helsche razernij (bl. 36) :

Rijst in alder duyvelen namen
Oft ic draghe u ghekoust en geschoeyt in Cacabo.

Emmeken smeekt om hulp, doch Moenen, van wraakzucht ontvlamd, waagt hier zijn stoutste poging : alle valsche genegenheid neerleggende, gebruikt hij zijne duivelsche kracht, neemt de nieuwbekeerde op in de lucht om ze tegen den grond te pletter te storten.

Ongehoorde boosaardigheid, eigenaardig voorval dat ons spel kenmerkt, en tevens den hevigsten afkeer voor Satan in alle herten moet verwekken.

bl. 37. « So wierp hijse van boven neder opter straten meynende haer also den hals te breken, waeraf de lieden seer verschrikten. »

Heer Gijsbrecht, aldaar aanwezig, snelt zijne nicht, die hij zooeven herkend heeft, ter hulp; Moenen herkent in hem den vijand, die hem onmachtig heeft gemaakt, en vat voor hem een zoo vurigen haat op, dat,

bl. 38. Hadde hij er macht aen, hij hem terstont ter hellen soude voeren.

Doch welke razernij, als Gijsbrecht zijne nicht, tot bewustzijn gekomen, van het verdrag met den

duivel wil verlossen! Eerst drijft hij met den priester den spot, als ware deze onmachtig den band te breken, en slingert hem de laagste scheldwoorden naar het hoofd (bl. 40); doch nauwelijks heeft Gijsbrecht van zijnen brevier gerept of Moenen haalt een jammerlijk gehuil op : bl. 41

> Och mijn borstelen rijsen, mijn haren crimpen
> Mids dat hij daer leest.

Krachtig en kleurvol wordt zijne uitdrijving beschreven door Moenen zelven :

> Uut ooren, uut bachuyse blase ick helsche sperken;

zoodat Moenen, die zulke buitengewone opofferingen had gedaan om eene nieuwe zegekroon op het hoofd te drukken, hier wederom eindigt met onder den spot der toeschouwers te bezwijken.

Het tooneel der verjaging is alleszins merkweerdig en eenig in zijne soort (1).

Voorzeker wilde de schrijver eens voor altijd de wezenlijke zwakheid des duivels tegenover de kerkelijke macht doen uitschijnen, vooral daar hij hem zoo diep vernedert zijne eigene nederlaag omstandig te doen verhalen, en zoo speelt hij nog eens, door tusschenkomst des duivels, zijne eigene rol. Niettegenstaande blijft ons spel, dat van Satan's stoutste ondernemingen getuigt, zoo eigenaardig en zoo middeleeuwsch gekenmerkt, dat het hier, onder alle andere, eene eereplaats verdient.

---

(1) In het *Spel van Sint Trudo* is de bezwering niet zoo schilderachtig beschreven. Zie hierna.

II.

ROL VAN COMISCHEN AARD.

Tot hiertoe hebben wij de rol der duivelen bestudeerd in de stukken van didactischen aard, waarin de schrijver rechtstreeks voor oogen had zijne toehoorders op aangename wijze te stichten en te vermanen, en het vermakelijke slechts aanzag als eene bijzaak, bestemd om de aandacht des te beter gaande te houden. Tot hiertoe verbeeldden de helbewoners op het tooneel wat zij inderdaad in de geschiedenis der wereld, volgens gewijde bladen en overlevering, hadden volbracht; zij traden nog niet op (tenzij in den *Maskaroen*, den *Theophilus* en andere spelen) als eigenlijke helden van het stuk: hun verschijnen was meestal maar een voorbijgaande hinderpaal, die de handelende personen in den weg werd gelegd en aan wier overwinning deze hunne glorie te danken hebben. Doch de rol der duivelen heeft in den loop der tijden eene breede ontwikkeling genomen. Hier hebben wij met spelen te doen waarin de booze geesten als hoofdpersonen, zoo niet van het geheel, dan toch van een aanzienlijk deel verschijnen: zij zijn de draaispillen, waar de handeling en het belang zich om bewegen: zij weven als een warklomp van ingewikkelde toestanden, wier langzame ontknooping den gang van het stuk zal uitmaken; ja, zoowel vielen de voorstellingen van duivelsche tooneelen in den smaak van het volk, dat wij niet zelden afzonderlijke duivelspelen

ontmoeten. Ook valt het op te merken dat hier hunne handelingen (tenzij soms in algemeene trekken) slechts weinig overeenkomst hebben met hunne historische rol, maar dat zij integendeel meestal loutere verzinsels zijn van schrijvers, die het volk ten koste van het booze beginsel hebben willen vermaken. In dit opzicht zijn deze spelen ook niet van practischen zin ontbloot, doch naar het einddoel wordt niet zoo zeer door schrikverwekkende als wel door belachelijke toestandschildering gestreefd. En in der waarheid, is er wel een krachtiger wapen dan de spot om iemands invloed te vernietigen en wel voornamelijk op het tooneel, waar alles aanschouwelijk aan eene gretige menigte wordt voorgesteld? Een der hoofdzakelijkste middelen, tot dit einde door de middeleeuwsche schrijvers aangewend, is het wederzijdsch misprijzen dat de booze geesten voor elkander aan den dag leggen, de lage scheldwoorden en verwijten die zij elkander naar het aangezicht slingeren. Daar deze gewoonlijk snedig en koddig voorkomen, bereiken zij licht hun dubbel doel : de lachspieren der toehoorders in beweging brengen, en dezer verachting voor de duivelen vermeerderen.

Algemeene karaktertrekken zullen wij in groot getal aantreffen : als de slaafsche dwinglandij die Lucifer op zijne medehelpers doet wegen en op de boertigste wijze soms doet gevoelen, de jammerklachten en koddige alleenspraken, waarin zij als onbewust hunne belachelijkheid openbaren enz. Van eenige bijzondere kenmerken in de comische duivelrol, als bijv. dat zij het tooneel verlatende te midden van het volk en op de straten verschijnen, als politiemannen, en zelfs als gekken optreden en allerlei boerterijen verrichten om het volk te verlustigen, dat zij ook in sommige gevallen werkelijke kneu-

zingen en wonden ontvingen, daarvan zullen wij naderhand gewagen.

Onder oogpunt van belang en ontwikkeling der duivelrol, dient op de eerste plaats vermeld te worden het spel van *den H. Sacramente van der Nyeuwervaert* (1).

Het stuk is nog wel, wat het onderwerp aangaat, eenigszins bij de ernstige leerstukken aan te sluiten, doch door de belangrijkheid der duivelrollen en tevens door de koddigheid hunner voorstelling is het van de andere mysterie- en mirakelspelen te onderscheiden en kan het ten minste als logische overgang (2) tot de meer bepaalde « duvelrijen » en kluchten waargenomen worden. Het speelt omtrent 1500 en is vervaardigd, naar eene overlevering, door zekeren Smekens uit de omstreken van Breda.

De schrijver verwittigt zelf in *Dyerste Prologie* dat

V. 43. Duvelrije sal comen in ons spel.

en nochtans was er in het verhaal der overlevering van helsche geesten geen gewag.

Hoe dat in den boec soe niet en staat (3).

De rol der duivelen is hier dus van loutere uitvinding des schrijvers. Was het een stout bedrijf, het was tevens dezes grootste verdienste eene zoo afgeteekende rol te scheppen, waarin de helsche

(1) Uitgegeven in de *Middelnederlandsche Dramatische Poezie* van H. E. MOLTZER, 1875, bl. 419. Alsook door EELCOO VERWIJS.

(2) Historisch gesproken is die volgorde wel meer dan eens gestoord, zoodat ook in sommige oude mysteriespelen aanzienlijke duivelrollen, ook comische, spelen. Zie *De Resurrectione*.

(3) Hieruit is te besluiten dat de « duvelrij » als eene groote aantrekkelijkheid bij het volk moest gelden.

geesten als de bijzonderste factors van het belang optreden, met aan den « advocaet » Macharijs in te blazen het Sacrament op de proef te stellen en zoo, ware het mogelijk geweest, de geloofsbetooging ter eere van het Sacrament te beletten (1).

De duivelen openen het spel. Zij zelven hebben het H. Sacrament verstoken onder de aarde en beven nu van schrik voor het gevaar dat er voor hen zou uit volgen, moeste het hervonden worden. Met lage verwijten wekken zij elkander op om dit dreigend gevaar tegen te werken en aldus de geeselroede van Lucifer van hunne schouderen te weren. Zij schijnen immers als huurlingen of liever slaven aangesteld, om, op rekening van een ruwen meester, het kwaad op de wereld te stoken. Ieder der twee duivels draagt den naam, die zijne handeling kenmerkt : *Sondich Becoren* en *Belet van dueghden* zijn de twee vormen waaronder zich de helsche werkzaamheid openbaart.

V. 1. SONDICH BECOREN.

Du, Belet van dueghden
. . . . . .
Ligdij noch al in uwen nest en lolt?
. . . . . .
Wij worden gheplattebolt
Van Lucifer, comet, soe ict scatte.

Op die bedreigingen schiet *Belet* als verschrikt uit den slaap :

---

(1) *Le Mistère de la Ste Hostie* wordt ook vermeld bij MONMERQUÉ en MICHEL (a. w. bl. VIII).

Eene soortgelijke rol spelen ook later de duivelen in : *Zegenprael der onverwinbare Kercke, gegrondtvest op den onbrekelijken pilaer der diepe verholentheyt van het waerachtigh Lichaem ende het waerachtigh Bloedt van Godt mensch geworden, berustende in schijn van broodt ende wijn, op de drij-hondertjarige feeste van het H. Sacrament van Miraeckel, bij de Eerw. PP. Augustijnen binnen de stadt Loven.* door GUILLIAM BASELER. Tot Loven, bij Adriaen de Witte en de Pauw, 1674.

V. 12. Wat duvel, es datte
Ic springhe van vare uut den velle.

SONDICH.

Daer sal af beven de gheheel helle
Wordt een dinck vonden dat verloren is.

Hierna verhaalt *Sondich* (Necker) aan *Belet* (of liever aan het publiek), dien hij met den grofsten scheldnaam bestempelt, hoe men op het spoor geraakt is om het verholen Sacrament te ontdekken. Deze raadt eenvoudig *Sondich* aan Jan Bautoen, die den pand gaat vinden, den hals te breken.

V. 49. Breect hem den hals sonder groot geruchte
Soe sal Lucifer briesschen vor vruechden.

Daartoe durven zij nog niet besluiten, en bevende en schuddende staan zij de uitkomst af te wachten. Schilderachtig wordt hier hun netelachtige toestand gemaald, en groot moet de belangstelling in het lot dat de duivelen verbeidt, geweest zijn :

V. 53. SONDICH.

Hulpe .. hi heeft di scuppe in de hand
Zieten graven.
. . . . . .
V. 57. Duvel, hi esser soe bij dat raect
Ic siet aen derde. (de eerde.)

Hoe zijn zij verlegen om den wonderen balsemgeur, die uit den modder opwasemt!

BELET.

...Ic en cans niet ghedoogen
De groote soetheit van den moere
Quelt mij, helsch geest.

Daer zij het niet kunnen beletten, spoeden zij zich om raad « ter helscher concillen ».

Intusschen wordt de H. Specie hervonden en komt de « Prochiaen van der Nyeuwervaert » haar naar zijne kerk ter vereering overbrengen.

De duivels zijn radeloos : hunne onmacht en verlegenheid stelt ze ons bespottelijk voor :

V. 291. SONDICH.

Ey, duvelken, duvelken, duvel.

BELET.

Ey, neckerken, neckerken.

SONDICH.

. . . . . .

Lucifer sal ons doot slaen met sinen sterte
Hulpe hoe sal hi scuimbecken
Als hi ons siet.

BELET.

Ghelijck een verre.

Ook durven zij ter helle niet wederkeeren, uit vreeze voor den dwingeland. Intusschen beramen zij wat al kwaad zij in de wereld nog gaan stoken en wat er te doen valt om de kracht van dit Sacrament te beletten.

Hun eerste gedacht is van te maken :

V. 337. ...onghewedere
Om de Kercke te worpen nedere
Ende tlant te verdrincken al omme
Op datter niemant bij en comme.

Doch betere vondst! *Belet van Deughden* heeft, zegt hij, de prelaten van Luik ingeblazen het Sacrament te doen op de proef stellen om het als onecht te doen doorgaan.

Meester Macharius moet in zijn opzet van de proef te wagen, gesterkt worden. Beide gaan er op los en stellen hem gerust :

V. 384. BELET.

Ten is geen sacrament.

SONDICH.

Tmoet geloghen sijn
Soe langhe te liggen onder derde
Sonder openbaren
. . . . . .
Dus muegdijt proeven sonder sonde.

Beurtelings worden verschillige wijzen van « proeven » voorgesteld : verbranden, laten smelten, in stukken snijden, en eindelijk neemt Macharius aan

V. 418. 't met eender griffoen (te) steken
Tot vijff steden.

Belet springt reeds van vreugde. Opeens zijn zij beide aan de kerk « ter Nyeuwervaert »; zoo spoedig gaat de handeling voort.

Hier durven de duivels den gewijden drempel niet betreden, hetgeen ze voorstelt als met eerbied en schrik vervuld voor het huis des Heeren. Doch met helsche valschheid beginnen zij onder elkander te gekken en te spotten om den gewissen ondergang van den stouten Macharius : zij twijfelen immers niet aan de echtheid van het Sacrament, doch de toeschouwers moesten hunne loosheid en baatzuchtigheid voor oogen hebben.

En inderdaad, zij twisten reeds om het bezit zijner ziel. Intusschen vreest Macharius niet de verergerlijke proef te doen, alhoewel men hem verwittigt :

V. 511. De duvel heeft u wel met der kele,

doch bij den « vijfsten steek » :

V. 516. So wordet te vijf steden van bloede root.

Macharius neemt bedeesd zijn afscheid en erkent het Sacrament, terwijl de duivelen juichen van vreugde om de verergernis en den proever dreigen te vangen.

V. 558. BELET.

Hoe sullen wij crauwen met den nagelen
Meesteren Macharius

SONDICH.

Wij sullen hem plukken.

IJdel is nochtans hunne vreugde, want van eene andere zijde worden zij op de pijnbank gezet door al de mirakelen, die nu om het wonder Sacrament gebeuren, en nog veel meer door den schrik voor de straffen van hun meester :

V. 484. SONDICH.

Lucifer sal ons masen te musen mele
Als hi verneempt alle de saken.

Zoodat zij gedurig gestraft worden langs waar zij zondigen, hetgeen natuurlijk uiterst geschikt is om hun den spot der toehoorders op de schouderen te laden.

Doch welhaast komt eene nieuwe ster van hoop voor hunne blikken opdagen : een oorlog tusschen heidenen en christenen; wat zullen zij hier zielen van gesneuvelde heidenen ter helle gevoerd hebben, om hunne eigene roofgierigheid te voldoen en Lucifer's wrevel te paaien!

V. 829. BELET.

. . . . . .
Der heydenen sielen in ons forneys
Hebben ghemaect onsen peys
Lucifer glorieert in zijnen zetele.

en hoe vrolijk wordt de overvloed hier voorgesteld :

V. 833. Wij hebben ghevult den meesters keetele
Soe vol sielen, helsche slanghen,
Datter twintich aen dooren hanghen
Ende aen den heyse bicans een duyst. (1)

Dat zulke tooneelen op de toeschouwers eenen vermakelijken indruk moesten hebben, en ze tevens met afkeer vervullen voor die onbeschaafde en onverzadelijke wezens, valt niet te betwijfelen.

De faam der mirakelen ontvlamt nog meer hunne woede.

V. 875. Van toerne spouwic vier ende vlamme.

Er hoeft een middel beraamd om weerstand te bieden. Zij vinden niets beter dan eenen storm te verwekken en het Sakrament onder de puinen der kerk te begraven.

Daar varen zij henen zelven bekennende :

V. 934. Wij sijn van quader valscher natuere.

Ter plaatse gekomen treft hen opnieuw eene kwade mare : dat namelijk, ter oorzaak van den waternood, het Sacrament van « der Nyeuwervaert » naar Breda ter vereering zou overgebracht worden. Hoort hoe zij hierop hunne pijnlijke vrees voor de verspreiding der wonderen door heftigheid en grof verwijt op elkander willen wreken :

---

(1) Op even kluchtige wijze wordt, in het spel van *Keizer Julianus en Libanius*, voorgesteld hoe onbermhertig de zielen door de helsche geesten behandeld worden :

1ᵉ DYABLE.

Ma brouette vueil mener là
si que dedans le jetterons (Juliaan)
et en enfer l'entrainerons
sans plus attendre.

DU MÉRIL a. w. bl. 327.

SONDICH.

Du, ghy scuympepere.

BELET.

Du noertsche drol.

SONDICH.

Du, vuyl slepere.

BELET.

Du leelic swert mol.

SONDICH.

Ligdy noch in uwen sol?

BELET.

Neen ic ravenjonck.

SONDICH.

Ic crauwe mijnen bol.

BELET.

Waerom, aventronck.

Slechts in het *spel van Sint Trudo* (1) zijn er tooneelen te ontmoeten waarin de duivels zoo laag de ladder der beschimpingen afdalen.

Wanneer de bisschop van Luik nu het vervoer laat plaats grijpen, nieuw misbaar van de duivelen. De strijd tusschen het goed en het kwaad is een strijd om het leven : geen oogenblik houdt hij af : doch wij zien den duivel gedurig het onderspit delven.

---

(1) Waarover hierna.

In het spel *Zegenprael der onwinbare Kercke* enz. dat echter van latere dagteekening (1674), en over het algemeen te veel dogmatisch is, en daarom voor het tooneel minder geschikt, komt *Asmodeus*, een stomme duivel, te berde die door een onverstaanbaar gemompel de vergadering verlustigt. (A. W. bl. 33.) Doch de scherts is niet zoo ontwikkeld en ook niet zoo laag. Deze Asmodeus kan als een hofnar van de Hellevorsten aanzien worden. Doch de gekkenrol der duivelen heeft menigmaal eene grootere uitbreiding ontvangen.

Het is alsof die vereering van het Sacrament hun eigen bestaan bedreigde :

SONDICH.

Laet ons nu burrelen

BELET.

Laet ons nu crijschen

. . . . . .

Sondich Becoren, stinckende claddaert
Tes u scult.

SONDICH.

Y lui vaddaert
Daer liegdij aen bij den bloede.

. . . . . .

BELET.

Ic sal u 't licht uuten oogen halen

SONDICH.

Soe sal ic u de ooren aftrecken

BELET.

Hoe crijsseltandic.

Hier hebben dus de toehoorders klaar den aard der helsche geesten voor oogen : de haat van het goede is de drijfveer van hun leven : hun eenig doelwit is het kwaad. Hoe zij zich verder ten misprijze van eigene faam in den poel aller onbetamelijkheden werpen, heeft hier genoegzaam gebleken en het volk over hunne eerbaarheid volkomen onderricht.

Het stuk eindigt met de verzoening, en zoo is het naar de natuur : twee booze vijanden hoe sterk ook op elkander gebeten, geven zich den vredekus als het er op aankomt denzelfden vijand, het Goede, aan te tasten.

Wanneer de duivelen, ten teeken van vriendschap, elkander moeten omhelzen, geeft de schrijver nog een helder bewijs dat hij ze enkel aan de grootste

minachting wil overgeven. Laag en vadsig van taal en gedachten schijnen zij uit het onzindelijkste gepuffel ontsproten te zijn :

V. 1318. Tfij, ghij riect na dlooc, vuyl duvele,

SONDICH.

Ghij hebt oec gescoct stunckende zuvele.

BELET.

Vuyl sop, vuyl moer.

Zij verlaten het tooneel, de strijdleus aanheffende :

Borre! laet ons van hier vervliegen
Wij sullen noch menigen mensch bedriegen (1).

Men ziet het, de grond van het karakter is overeenkomst in het kwaad : de dorperlijke twisten zijn maar uiterlijkheden als een gebrek van opvoeding dat de schrijver tot verlustiging des volks en nadeel der « vijanden » met voorliefde blootlegt. En hierin heeft hij zeker meesterlijk gelukt. Met fijne scherts weet hij alom de duivelen tegen elkander op te hitsen en aldus hunne gebreken aan den dag te leggen. Ook valt het nu klaar in het oog dat zij als hoofdpersonen in het stuk optreden en aan hetzelve daardoor een eigenaardig karakter bijzetten. De duivelen zijn, wel is waar, overwonnen in den strijd, doch zij sneuvelen niet : zij zijn als de geheimzinnige phenix die gedurig uit zijne assche heroprijst :

---

(1) In het interludium : *The Disobedient Child*, uit het midden der XVI[e] eeuw, boezemt het booze beginsel evenveel wantrouwen van zichzelven in :

Wherefore, (my dere children) I warne ye all
Take hede, take hede of mij temptacion.

Zie KLEIN : *Das Englische Drama* II bl. 112 nota.

zij verlaten slechts het tooneel om op eene andere plaats een nieuwen kamp te beginnen; zoo hebben wij ook eene eigenaardige duivelklucht in het *spel van Piramus en Thisbe*, een in de middeleeuwen volksgeliefd drama, onder andere bewerkt door Mathias Casteleyn, den « excellenten poeet » van Oudenaarde (welke bewerking ten gehoore gebracht werd in de eerste jaren der zestiende eeuw door de « ghesellen van Deynze »). (Zie *Vad. Mus.* V, 12-13.) Eene andere bewerking, herkomstig uit de Amsterdamsche kamer « de Egelantier », is opgenomen in den vermelden bundel *Trou moet blijcken* van Dr Kalff.

Twee *Sinnekens*, met name *Sinnelijke genegenheyt* en *Hertelijcke lust*, hebben Piramus en Thisbe met hunne Venusschichten doorstoken, doch daarna bewijzen zij hunne helsche valschheid met « dese amoreusheyt » op kluchtige wijze te « conterfeyten » (v. 365).

V. 382. SINNELIJCKE GENEGENHEYT.

Och alderliefste motte, rolle
Als een botte molle widt gecoluert
Hoe heb ik om u seer lang getruert!

HERTETIJCKE LUST.

Wat, trouwen guyt?
Lieff Piramus, mag 't waer zijn?

In hetzelfde spel verschijnt eene leeuwinne, die, volgens middeleeuwsche opvatting, den duivel verbeeldt, vooral in zijne wreedaardigheid.

Eenigen tijd nadien (1) schreef Christiaan Fastraets, Dominicaan te Leuven, het allermerkweerdigst *spel*

(1) In 1562. Het stuk is onlangs uitgegeven volgens een Luiksch handschrift door den heer Dr KALFF in den bundel *Trou moet blijcken*. Groningen, bij Wolters, 1889.

van *Sint Trudo*, dat ons te zamen met het spel *van der Nyeuwervaert*, waar het overigens veel gelijkenis mede heeft, de duivelrol in zijne rijpste ontwikkeling aanbiedt en aldus den *logischen overgang* van de ernstige mysterie- en mirakelspelen tot de afzonderlijke « duvelrijen » daarstelt. Zeker waren er reeds vroeger afzonderlijke duivelspelen en kluchten opgevoerd, doch op deze plaatsen was men den regelmatigen gang vooruit, welke zich volgenderwijze voordoet : eerst vervulde de duivel zijne historische rol als feitelijk persoon in de mysteriespelen en geschiedkundige stukken, daarna wordt hij door de schrijvers opgevoerd, daar waar zijne werking slechts als mogelijk of waarschijnlijk kan bestaan; eindelijk wordt hij door louter phantastische schepping als vermakelijke kluchtspeler te voorschijn gebracht.

Hier zijn wij in het middenpunt van het tweede tijdstip dier ontwikkeling, waar de booze geest alom zienlijk handelend wordt voorgesteld, wanneer zijne verschijning voor de inwikkeling der toestanden de aandacht en het vermaak der toehoorders, voor de levendigheid der tooneelen als voordeelig wordt aanzien. Ongetwijfeld was eene kiem voor de duivelrol op historischen grond ontsproten, doch de schrijver heeft die kiem in zijne vruchtbare inbeelding getroeteld en tot eenen wasdom laten gedijen die alles overschaduwt.

De duivelrol is hier immers, gelijk in het spel *van der Nyeuwervaert*, en wellicht nog in hoogere maat, het leven, de ziel van het spel : de helsche vijanden staan hier wederom met den held in een reusachtig tweegevecht of liever in eene aaneenschakeling van schermutselingen, van wier uitslag de geheele handeling afhangt. Ook hebben de schrijvers van beide stukken blijkbaar eene bijzondere zorg aan

de duivelrol gewijd (1). Niettemin zijn de duivelen hier zoo hevig en tevens zoo laag in hunne handelen spreekwijze, dat men moeilijk een denkbeeld opvat van den indruk op het publiek. Dr KALFF zegt in zijne inleiding (2) :

« Kwamen er misschien oogenblikken waarin het levendige zuidnederlandsche volk ongeduldig zou worden, dan waren de half komische, half schrikverwekkende duivels gereed de noodige afwisseling aan te brengen; bijna op elk tooneel springen zij te voorschijn, schelden op iedereen, op elkander en zichzelf, dreigen en vloeken, maken grove grappen, geraken van tijd tot tijd in twist en brengen door een vechtpartijtje de lachspieren der toeschouwers in beweging. »

Dit gezegde kunnen wij van herte beamen en er zelfs nog bijvoegen : zoo menigvuldig en typisch zijn de verschijningen der helsche geesten, zoo comisch en indrukwekkend hunne handelingen en gesprekken, dat zij alle verveling onmogelijk maken, en zelfs door den voortdurenden indruk onder ernstige afwisselingen, als gedurig onder de oogen blijven en telkens opnieuw worden verwacht. Van eene andere zijde is hunne spreekwijze onder opzicht van gevoeglijkheid soms zoo aanstootend, dat men een middeleeuwsch publiek moet veronderstellen om ze bij eene geloovige vergadering mogelijk te maken (3).

Een voorspel van duivelen opent hier ook het tooneel. « Lucifer, sittende in de helle » als een koning op eenen troon van vuur, roept al zijne

---

(1) Hetzelfde getuigt MONE : *Uebersicht*, bl. 358.
(2) Bl. VIII.
(3) In geen enkel stuk hebben wij zulke platheden ontmoet.

knechten bijeen om ze tot een nieuwen tocht uit te zenden. Hij had als een voorgevoel van de heiligheid des pasgeboren Trudo's : dit was genoeg om zooveel bittere gal uit zijne zwarte ziel te gieten. Twee zijner trouwste slaven « Baalberith, duyvel der gramschappen » en « Leviathan, duyvel der hoverdijen » trachten den meester door hunne bereidwilligheid te paaien. Doch het helpt niet! Met dubbele rijmen heeft de dichter hier de duivelen laten spreken, als om Lucifer's gramschap na te bootsen :

V. 1. LUCIFER.

Bor! waer sijdij allen, der hellen gespuys, gruys (1).
Duyvels, hoe sidt ghij dus stille als een muys thuys?

---

(1) Een soortgelijk tooneel treffen wij aan in den *Christelijcken Ridder van Rijckaert van Spiere* (Oudenaerde). (Zie Dr SCHOTEL : *Geschiedenis der Rederijkers*, bl. 140.)

Op zijnen troon gezeten (bl. 145) met een schrift in de hand waarop vervloekingen geschreven stonden, houdt de duivel de volgende alleenspraak :

Borrha, Borrha, Borrha, waer zij dij, spuw 't noyt so gram
Waer blijf do, ic spuwe vyer en vlam
Mijn donder comt uyt die wolcken rijsen
Mijn blixem fel schiet haestigh op 't Lam.
. . . . . .
Comt, mijn dienaars, maect fel afgrijzen
. . . . . .
Verweckt storm, hagel, schrickelijck dangier
Maeckt stercke winden, ontbrant gloet vyer
Ghij hemele verscheurt, afgronde vlieght onsticken.

Bij zulke grootspraak grijpt eene siddering het « groot ghetal » aan. Lucifer doet eenen nieuwen krachtigen oproep en, wat wonder is, hij geeft eene schildering van zijn duivelswezen, waarin hij al zijne ondeugden voor oogen legt :

Comt, al ghij, die oorspronck van d' sonden sijt
. . . . . .
Want ick ben de duyvel, dat oude serpent
. . . . . .
Ick ben een Sathanam, ja die oude drake

Zij schijnen als eene nieuwe taal van spotwoorden en grove spreuken te vormen, die aan de vergadering het peil geven van der duivelen beschaving, doch wellicht ook eene vrucht mogen heeten van de eenigszins realistische begrippen dier tijden.

Daarop beloven *Baalberith* en *Leviathan* aan Lucifer den jongen Trudo met alle kwaad te zullen

---

Ick ben hatig, nijdigh, mijns ghelijc men niet vinde sal
. . . . . .
Een bijtende slanghe vol ghifts ende quaet
. . . . . .
Beschuldigher, verleider, een boose gheest.
. . . . . .
Ick ben Antichrist, dats een teghenstrijder.
Ongodlijck partijder, verweckende 't kint tegen den vaer,
Ick ben een bedrieger ende moordenaer,
Schijnende heilig waer, een engel int gesichte
So versier ick mijn dienaers.

Een « heraut » antwoordt :

Maer inwendig sijn sij grijpende wolven.

Lucifer bekent het en houdt eene toespraak tot al zijne bijzonderste « trawanten » van Caïn af tot Sodoma toe en geeft hun de schandelijkste namen. In eene helsche furie roept hij al de afschuwelijkste misdadigers tot zich :

Comt gij moordenaers
. . . . . .
Bordeel-brocken,
Comt verraders, vergiftighers, enz.

Waarschijnlijk hetzelfde onderwerp, namelijk de *Bekeeringhe van den Rudder* werd gespeeld te Thielt in 1438. (Zie *Vad. Mus.*, V, 30.) Men vergelijke ook *Peccator conversus* (MONE *Altteutsche Schauspiele*, II, 411) en *Miles Christianus*, een Zwitsersch handschrift (MONE, it., II, 412 en 414) waarin Satan zucht om des ridders bekeering :

Mordio, mordio, fuhr hell und tod!
Angst uber angst, wass grosser not
Muss ich doch lijden in helscher pijn
Dannoch mir das nit thut so weh
Dan das ich muss den ritter gseen
Sitzen in Gottes gnadenschoss.

bestoken en hopen vast hem voor de hel te zullen winnen. (1) Zij vallen uit in schrikkelijke bedreigingen en Lucifer belooft hunne pogingen

V. 92. Boven alle troenen (te) croenen.

Intusschen wordt de jonge Trudo naar den doop gedragen, want :

V. 192. ... duer doopsel mach hij duyvels clauwen ontspringhen.

hetgeen Baalberith en Leviathan in eene helsche woede doet ontvlammen. Alle pijlen der ondeugden gaan zij nu op hem losschieten.

Welke bitsigheid en welke zedeleer!

V. 193. BAALBERITH.

Waer sijdij, neve?

LEVIATHANE.

Hier ben ick, cousynken.

---

(1) In LOPE DE VEGA's blijspel : *La Juventud de San Isidoro*, wordt eene voorname rol toegewezen aan *Envidia*, de duivelin des Nijds : deze rolt eveneens allerlei stronkelsteenen op den weg van Isidorus, bijgestaan door hare zwarte zuster *Mentira*, de Leugen, welke in eenen luchtbal uit de duisternis opgestegen was. In *San Isidoro Labrador de Madrid*, draagt Envidia een slangenhert op de borst, als wilde zij den toeschouwers diets maken dat zij inwendig geen hert heeft of ten minste dat het met slangengift vervuld is. In den laatsten act van hetzelfde stuk staan Lucifer en Envidia voor het doodsbed van Isidorus. Lucifer draagt er roem op dat hij uit het toppunt der Hemelen neergestort is, vermits hij in zijnen val een derde deel der sterren uit het hemelgewelf losgerukt heeft :

De las estrellas la tercera parte
Trujo con migo en tan pesado vuelo.

Zoo koen hebben wij den hellekoning nog nergens bevonden. Zoo wordt hij noch bij Vondel, noch bij Milton, noch bij Dante voorgesteld.

Zie Klein : *Das Spanische Drama* II, bl. 604-609.

BAALBERITH.

201 Hij moet leeren crijghen
. . . . . .
Bannen en vloecken
. . . . . .
Bordeelen besoecken
Kijven en vechten.

Als de stoet nu kerkwaarts trekt, volgen de listige duivels van achterna om den doop, zoo mogelijk, te beletten.

Nauwelijks heeft « die pastoor » begonnen Satan te bezweren, of beide uiten allerlei verwilderde kreten :

V. 311. Die wolf, die gier!

en tusschen de plechtigheden werpen zij « van besyen » op het tooneel hevige verwenschingen tegen den dooper (1).

Groot moet de belangstelling geweest zijn van het volk in dit tweevoudig tooneel, in dien levensstrijd tusschen de twee hoogste machten, welke de wereld beheerschen.

Ja, van zulke tooneelen moet een invloed ten goede op de gemoederen zijn uitgegaan, als de kracht van den godsdienst en zijne instellingen op zoo tastbare wijze voor oogen werd gesteld, als het staal van 't karakter bij het aanschouwen van den strijd werd hertemperd en de soms wankelende krachten tot nieuwen strijd aangevuurd.

---

(1) Vergelijk de bezwering in *Marieken van Nymegen* hierboven. Ook in het spel van den *bekeerden Coopman* (Antwerpen 1583) wordt een priester gevraagd Satan te bezweren. Doch, zegt SCHOTEL, (*Geschiedenis der Rederijkers*, bl. 150) Sa'an lacht en spot met «wijwater en ban » en zoekt door « laghen, gorgelen, snurreken » en het maken van andere geruchten der priester te verschrikken totdat deze het eindelijk opgeeft.

Geen wonder dus dat de booze geesten, na de plechtigheid, in pijnlijke zuchten vervallen en in laffe verwijten hunne woede op elkander bot vieren :

V. 403. Ghij sijt een vuyl bedrijff
En ghij een ghalghe aes.

en zoo gaat het dertig verzen voort met grove scheldwoorden. Eindelijk komen zij tot het besluit op den jongen Trudo hunne wraak te nemen en hem bij de eerste straal van zijn verstand te misleiden.

Doch Trudo stelt zijn behagen in godsdienstigheid.

Bij toedoen « van eender vrouwen (v. 722) erger dan drakenbloet » zullen de gramme duivelen Trudo verhinderen eene kerk te bouwen, en reeds heffen zij een jubellied aan bij de vermoedelijke overwinning. De vrouw scheldt Trudo uit, de duivelen hitsen haar op. Doch alles verloren : haar steenen hert wordt vermurwd en smelt in tranen van berouw bij het zien van Trudo's diepe ootmoedigheid. Hoe kan het anders dan dat de twee hellegeesten met ongehoorde ruwheid op haar losvallen?

V. 1044. BAALBERITH.
Laetse verpletten.

Nu zullen zij hem zelven hunne netten spannen (1)

---

(1) Eene bijna gelijke rol spelen de duivelen in « Sanct Meinrads leben en sterben », een stuk in 1863 door het « litterarisch Verein » in Stuttgart uitgegeven, doch dat, volgens de narede van uitgever A.-V. Keller, in 1576 te Einsiedeln in Zwitserland « im Gotshuss in der Herren garten » vertoond werd « durch den wurdigen conventh und waldluth ».

Ook hier smeedt Lucifer met Satan allerlei plannen om de godsvrucht van den jongen Meinradt te bekampen (bl. 24).

Satan, die eveneens als in ons *Teufelspiel* uit *de Resurrectione* (zie hierna) als vertrouweling van Lucifer optreedt, stort bittere klachten (bl. 25) :

Doch de macht des hemels dient tot beukelaar aan den jongen strijder. God zendt zijnen engel om hem bij bisschop Remaclus te laten onderwijzen in de Schriftuur. Als Trudo bij den kerkvoogd met groote eer onthaald wordt, uiten zij hunne klachten met de grofste platheden en niet zonder langdradigheid.

1328. BAALBERITH.

Ic ben nu veylidere dan op eenen cam een luys.

In hunne helsche schalkheid hebben zij opgemerkt dat de dienaars van Remaclus het euvel en vernederend opnemen dat aan Trudo zulk een heerlijk onthaal wordt gedaan : dezen drift gaan zij stoken.

V. 1389. Hij sal maschijn noch boven u verheven sijn.

De dienaars vallen in den strik, de duivelen juichen.

O mordio, mordio, jamer angst und wee! (zie onze bl. 109)

gaat stooten aan de hel om de duivelen aan het werk te stellen. Treden hem hier bij : Astaroth, Beelzebuth, Belial, Runtzifall en Pluto (Een god van het heidendom tot duivel geworden, zie onze eerste bl.). Met niet min onbetamelijke dorperheden voeren zij den strijd (bl. 47) :

... ich schijss ihn huss so voll,
Das niemand drinn erlijden mag,

en vallen, zooals in het *Teufelspiel*, ondereen aan 't dansen (bl. 47 en 70). Evenals ons spel van *Sint Trudo* is het stuk in twee dagvertooningen gesplitst. (Stukken van 40,000 en 50,000 verzen, en die verschillige dagen duren, zijn toen niet zeldzaam.)

Buitengewoon hevig zijn hier de pogingen der duivelen. Zij durven het zelfs bestaan den heilige hoog in de lucht te verheffen en hem niet zonder wonden ter aarde te laten vallen (bl. 74). Meinradt wordt door struikroovers om het leven gebracht : en zie! opeens stijgt eene bende duivelen uit de helle op om hunne vreugde lucht te geven.

Nog luidruchtiger vieren zij de dood van eenen misdadiger, die hun rechtstreeks in de handen valt, en dien zij in hunne grove barbaarscheid, den brandstapel prijs geven (bl. 114-115).

Middelerwijl wordt Trudo door prelaat Glodulphus eenen leermeester aanbevolen. Baalberith en Leviathan weten het nu op eenen spot te brengen, daar zij met den schoolkorf en zelfs met den « *abc* » op het tooneel verschijnen om den jongen leerling te « conterfeyten ».

Doch verder willen zij komen :

V. 1705. BAALBERITH.

In vrou Venus schoolen

LEVIATHAN.

Daer moet hij studeren.

en in ellenlange, onhebbelijke bewoordingen, leggen zij hun plan uiteen.

Hier wordt de vertooning onderbroken.

De factor verschijnt « van binnen lesende » en meldt der vergadering dat het eerste deel ten einde is en dat, het volgend jaar een vervolg eraan zal vertoond worden (1).

In het tweede deel verschijnen opnieuw de duivelen eerst. Zij sporen eenen hooveerdigen hofmeester des bisschops aan niet langer voor dien vreemdeling te buigen, maar hem den oorlog te verklaren, hetgeen deze dan ook begint, maar niet ruw genoeg naar Leviathan's verlangen.

V. 1878. Stoeyt hem die rapeere vrij duer dlijff.

De geesten houden hierover een joelig gesprek en wanen Trudo reeds in hunne klauwen.

---

(1) Niet zelden gebeurde het dat de opvoering, vooral van lange mysteriespelen, verschillige dagen vereischte. (Zie ook op onze bl. 102 *het spel von Sint Meinradt.*) Doch een jaar tusschenpoos is vrij wat lang.

Van de zeven *Maria-Bliscappen* werd er jaarlijks eene vertoond op de markt te Brussel. (Zie STALLAERT, a. w. Inleiding.)

LEVIATHAN.

Ic sal 't vier soo noch stoocken met appetijte
Dat mens nyet en bluste in seven jaren.

Opeens verschijnt Trudo zelf op het tooneel. De duivelen roepen :

V. 2055. Wa, bregt hem den hals.

doch zij moeten « in », zoo de nota zegt, of het tooneel verlaten.

Trudo stort een vurig gebed, hetwelk de booze geesten met smaad onthalen. Doch de spot valt op hen terug, daar men den hofmeester hoort jammeren van tandpijn, hetgeen als eene straf om zijne duivelsche handeling jegens Trudo aanzien wordt. Ook volgt er eene reeks scheldwoorden, waarmede zij elkander begroeten.

Intusschen wordt Trudo tot priester ingewijd.

Hierop volgt een zonderling tooneel dat het spottend karakter van het stuk in helder daglicht stelt.

De duivelen zijn zonder raad. Baalberith wordt voorgesteld « sittende in eenen setel, hebbende voor hem staen eenen lessenaer met eenen grooten boecke daer oppe » en daarboven zit Leviathan ook in de studie verslonden. De eerste bestudeert : « der hoverdijen practijcken » ; de tweede « spijtich leven ». Waar willen zij heen met deze grap? Leviathan verklaart het zelf :

V. 2580. En vendij noch nyet yet dat ons mocht verfraijen?

Het tooneel is dus eene fijne scherts, een allerbitterste spot van den schrijver, die den hoogmoed der duivelen tot stof verbrijzelt : Met al hunne listen en lagen blijven zij machteloos staan tegenover 's Hemels gaven.

Toen Trudo naar Haspengou, zijn vaderland, wederkeert om er het zaad van het Evangelie te zaaien, kunnen zijne helsche vijanden hunne woede niet beteugelen :

V. 2728. BAALBERITH.

Dat spijt mij in mijn bloet

LEVIATHAN.

En mij in mijn kaken.

Zij willen hem met nieuwe listen bestormen, doch te vergeefs! De vruchten van zijnen arbeid zijn groot, en tergen hunnen nijd.

LEVIATHAN.

V. 2786. Ick wilde ick hem tvel mochte aff stroopen
Ick maeckte Lucifer daer aff een gulden vlies.

V. 1292. Ick schuym van quaetheden, ghelijc den beere
Om dat dit hoerekint ons dus deerlijck quelt.

Trudo gaat voort met het goede zaad te verspreiden : bouwt kerken en kloosters, neemt edellieden en graven onder zijn bestier, en doet de hellegeesten zooveel leed verkroppen dat zij in de diepste wanhoop jammeren en met spot worden overladen.

V. 3071. BAALBERITH.

Wa, neve, en suelen wij niet anders hebben
. . . . . .
Hij braeck ons die rebben.

LEVIATHAN.

Tstertbeen metten lancken

BAALBERITH.

Way! ten baet gheen jancken.

Nadat Trudo de gansche streek met de faam

zijner wonderen vervuld heeft, wordt hij door eenen engel van zijne aanstaande dood verwittigd. De duivelen scheppen nieuwen moed op dit beslissend oogenblik en durven hem tegemoet snellen op de reis.

Treffend wordt hier het tooneel. Trudo, op het sterfbed uitgestrekt doet zijne laatste vermaningen. De duivelen durven hem op dit plechtig uur de zonden zijner jonkheid verwijten : zij duiden hem namelijk ten kwade dat hij zijn goed aan de kerk heeft gegeven en zijne magen onterfd; zoo teer is nu het geweten van hen die niet cphouden de afschuwelijkste misdaden de menschen voor te prediken. Trudo echter bezweert de duivelen de vlucht te nemen, en aanstonds zegt de nota : « die duivels in ».

Nauwelijks is Trudo's blanke ziel onder het geleide der engelen ten hemel gevlogen, of wij zijn getuigen van eene bijtende klucht welke de duivels, in het dwanggareel des schrijvers, ten hunnen nadeele ons vertoonen. Bij Trudo's wijding zaten zij vruchteloos alle boeken te doorbladeren om weerstand te kunnen bieden, maar bij zijne zalige dood verschijnen zij als overwonnelingen, gekwetst in den strijd. Zij moeten de bloedige wonden hunner nederlaag aan de vergadering laten beschouwen. Baalberith « hebbende sijn hooft verbonden » roept uit :

V. 3417. Ay mij, ay mij, mijn hooft

en Leviathan « springhende op twee crucken »

Ay mij, ay mij, mijn lancken.

BAALBERITH.

. . . . . .

Kruepel met den crancken

LEVIATHAN.

Worden wij gesmeten.

BAALBERITH.

Hij sal ons op eten.

LEVIATHAN.

Al heel onghecoockt.

Zij geraken eindelijk aan eene vechtpartij, zoodat de wachter der helle hen met Lucifer's geeselroede bedreigt. Zij smeeken wel den wachter dat hij het « Lucifer nyet en willes crijsghen in d' ooren ». Doch Lucifer heeft hun krakeel gehoord en dondert hun zijne bedreigingen toe, zoodat de twee geesten vol schaamte en schrik hellewaart kruipen, wel wetende dat hun eene onbermhertige straf te wachten staat. Niet een van beide durft den eersten stap zetten op Lucifer's gebied. Te zamen treden zij in... Doch Lucifer springt brullend op en roept tot al zijne knechten :

V. 3536. Bor, duyvels, ontpluyckt die helsghe ramen
Die helsghe draken willick daer op pranghen
. . . . . .
. . . ick salse villen en in vorcken hanghen
. . . . . .
Ick sal u doen raybraken, noch desen nacht
Seght, hoeresoons, in dees helsghe valleye
Waer om en hebdij Trudonem nyet bracht?

Enkel het verlies van Trudo heeft dus den helschen koning in zulke woede ontstoken. Schoon hebben de geesten in te brengen dat « die cruysdragher » het hun belet heeft en dus nogmaals het kruis als 's duivels vijand op te hemelen. De helmonarch doet de zwaarste dwinglandij op zijne slaven wegen, hetgeen aan het publiek den diepsten afkeer voor hem zal hebben ingeboezemd :

V 3553. LUCIFER.

Een badt sal ick u maken van siende pecke
Op een gheloyende bedde wordt ghij gheledt
Met eender gheloyender keetenen in den necke
En gheloyende ringhen dwers duer den beck.

Welke aangrijpende beschrijving der helsche folteringen en welke nijpende zedeles voor de toehoorders : doch Lucifer zal ze nog eens uitdrukkelijk herhalen om ze dieper in de gemoederen in te planten. Met een laatste duivelspel, dat wel een helsch sermoon zou kunnen heeten en waarin de wachter « boven die helle singhende » de waakzaamheid aan de duivelen voorhoudt, eindigt het spel van Sint Trudo, dat, zoo men ziet, met kluchten doorspekt is en samengeweven uit onophoudelijke lagen en listen aan Trudo gespannen... De duivelrol is dus zoo innig of nog inniger aan het geheele verbonden dan in het spel *van der Nyeuwervaert*, en ook aan het vermakelijke, ja aan het lage en verachtelijke is een grooter aandeel gegund... Het stuk is een aardig mengsel van aanstootelijke grofheid en treffende tafereelen, doch al het aanstootelijke wordt aan de duivelen overgelaten, om des te beter het peil hunner zedelijke beschaving aan te wijzen. En zulk een lot is hun gemeenlijk beschoren : zoo zegt M. Chevalier (1) van het *Mystère des Trois Doms:* L'enfer vomit des diables impatientants par leurs propos orduriers.

In het laatste tijdperk harer geschiedenis heeft zich de duivelrol uit hare geringe dogmatische kern tot een onafhankelijk geheel ontwikkeld. De kluchten en vermakelijkheden, vroeger gemeenlijk met den samenhang van een leerstuk versmolten, of er enkel ingelascht om de noodige ontspanning der aandacht

(1) Aangehaalde werk, bl. 3.

te verleenen, waren zoo zeer in den smaak gevallen van het volk dat men er welhaast niet meer mocht aan denken een tooneelspel zonder klucht of « sotternie » ten gehoore te brengen. En zoo is dan ook het comische *duivelspel* uit dien drang naar verlustiging ontstaan en heeft allengs het comisch element gelijken tred gehouden met het vroeger bijna alleenheerschend mysterie- of mirakelspel (1).

Van een afzonderlijk duivelspel hebben wij een treffend voorbeeld in het Mecklemburgsch mysterie *De Resurrectione* (2). Gelijk Christus bij zijne verrijzenis de machten der aarde had overwonnen, zoo heeft hij in zijne hellevaart het rijk der onderaardsche machten zegevierend aangetast. Over deze aangrijpende tooneelen hebben wij vroeger gehandeld : hier hebben wij te doen met het tweede deel, waar op comisch-oorspronkelijke wijze getoond wordt hoe het rijk der duivelen in zijne overmacht geknot is en hoe zij zich in dezen vernederden toestand tegenover het menschdom gedragen.

Alles is hier spottend en bloedig afgeteekend : met bijzondere kern van beelden en gedachten. Dit is wellicht de krachtigste poging ooit door een schrijver gedaan om de duivelen bij het volk belachelijk te maken. Uiterst sprekend en keurig is de schildering. Wat echter bijzonder in het oog valt en als een buitengewoon karakter der duivelrol

---

(1) Dat er ook vroeger andere leerkundige stukken opgevoerd werden blijkt uit de oorkonde, vermeld bij DE VLAMINCK (*Stadsrekeningen van Thielt, Vad. Mus.* V, bl. 11) en volgens welke de gezellen van Deinze, in 1444, « op Ons Liever Vrouwen dag » speelden het *Spel van den Wijghe van Ronchevale* en 't *Spel van Florysse ende Blanchefloere* op den 3en Paaschdag 1483.

(2) Reeds in 1464 te Redentijm vertoond, Zie MONE : *Altt. Schausp.* II. 71.

mag gehouden worden, is dat de booze geesten hier meer dan elders als menschen worden verbeeld, handelen, voelen en lijden; ja dat zij de partijzuchtige strekkingen gemeen hebben met het volk. Zooverre gaat deze gedachten-gemeenzaamheid dat zij de vijanden des volks voor de hunne aannemen en deszelfs rechten en belangen met hunne bedreigingen en straffen verdedigen. Plaatselijke tegenstrijdigheden tusschen Wendische en Duitsche staten worden in het spel teruggegeven; zóó gebiedt Lucifer aan Satan niet in de Wendische maar in de Duitsche steden buit te gaan zoeken. Bloedige spot tegen de Duitsche vijanden der Mecklemburgsche vergadering! In de *Divina Comedia* van alle tijden worden immers geene loutere afgetrokken menschen op het tooneel gebracht, maar menschen van zulken aard, van zulken stam, en als voortgezweept door zulke gezindheid, zulke driften. Zoo begrijpen wij ook de uiterst-democratische richting die ons stuk beheerscht en waarvan de duivelen als opperhoofden zijn aangesteld.

Want, gelijk in het eerste deel aan den Ridderstand, door de *slapende* wachters van Christi graf vertegenwoordigd, een bittere spot wordt toegesmeten, zoo treden hier de duivels op als bloedige wrekers van alle onrecht dat maar eenigszins tegen het volk gepleegd werd.

Om nu de duivelrollen slechts in breede trekken te malen, zien wij van den aanvang af klucht en ernst, bijtende satire en practisch nut innig verbonden. De Latijnsche nota, die nog gestadig de handeling opheldert, zegt voor het eerste vers : (1)

---

(1) Het *Teufelspiel* gaat van v. 1041 tot 2051 en is dus met voorliefde ontwikkeld geworden.

(1041) « Tunc diaboli educunt Luciferum *catenatum* qui sedens in *dolio* lamentando dicit » (1).

Welke striemende slagen! De voormalige machtige dwingeland zit nu *geketend*, door de oppermacht des Verlossers in boeien geklonken. Zijn vroeger zoo ontzagwekkende troon is nu eene enkele ton, en nog wel eene doorboorde ton, om te beduiden, gelijk Mone het opmerkt, dat sedert Christi komst, de levensolie der oudvaders eruit is verdwenen.

Hooren wij eenen weergalm van zijn bitter gejammer : de bron van zijn lijden is de inneming der hel door « Jhesus de weldeghe got » (v. 1057). Eén enkele troost kan eenigszins zijne smerten lenigen, het is de hoop van met verdubbelde woede het menschdom aan te randen en zijn rijk uit te breiden. Niemand hoeft gespaard :

V. 1090. Beyde leyen unt papen,
Heren, rittere unt knapen.

Verder spreekt Lucifer tot Satan in het Duitsch zeggende :

Kanme nicht beduden dij
Lovestu wer ik wendesch si?

hetgeen ook al snijdend is tegen de Duitschen.

Ten slotte spoort Lucifer zijne knechten aan alle slach van kwaaddoeners ter helle te brengen. De helsche geesten gaan uit op tocht. Doch nauwelijks zijn zij heengevaren of Lucifer's stem weergalmt en roept ze terug. De hellegeest moet immers een

---

(1) Zoo ook kwam Satan gebonden vóór in : *De Beloftenisse Gods*, gespeeld op het landjuweel van Gent in 1539 door de Brusselsche Kamer « Het Boeck » of de « Tyteloosen ». (Zie *Brabandsch Museum*, blz. 82.)

toonbeeld van onrust en willekeur zijn. Hij hoeft echter zoo hard en herhaaldelijk te roepen, dat hij wel van hoofdpijn begint te klagen. Doch Satan, die alweder zijn trouwste dienaar is, stelt hem met vleierij te vrede. Daarom komen de duivelen angstvallig binnen, en toen Lucifer hen vermaand heeft dat zij voortaan op den eersten klank zijner stem moeten vliegen, worden zij terug naar Lubeck gestuurd, waar welhaast een rijke buit van zielen zal te maken zijn.

Weinigen tijd nadien roept Lucifer zijne knechten in, en elk verschijnt met zijnen last van zielen op de schouderen geladen of aan de hand ingeleid.

Na de duivelsche danspartij (v. 1328), (1) hebben wij een merkweerdig tafereel te genieten.

---

(1) Meermaals wordt er op het middeleeuwsch tooneel een danspartijtje gehouden tusschen den duivel en andere spelende personen. Op die wijze viert de hellekoning triomf of dient tot verlustiging van het volk. In een oud Engelsch tooneelstuk, in het bijzijn van Hendrik VII opgevoerd te Woodstock, namelijk in *The Negromansir*, wordt de handeling gesloten met een zicht van de hel en eene danspartij tusschen den duivel en den tooveraar. Men ziet hier het volk vermaak scheppen ten koste van den boozen geest, daar men dezen, bij het sluiten van het stuk, ziet stronkelen op des tooveraars hielen en aldus in vuur en rook verdwijnen : « The dance endes, zegt de nota, the Devil trips up the Necromancer's heels, and disappears in fire and smoke. » Zie Klein. Das Spanische Drama IV. 2. bl. 441. In den zoogezegden *Doodendans* (Danse Macabre, waarschijnlijk van het Araabsch Makabir, begraafplaats) komt het booze beginsel niet zelden in dezelfde houding voor. Door doodendans verstaat men eene afbeelding, geschilderd, gebeeldhouwd, of dramatisch vertoond waarbij de Dood meestal vergezeld van een of meer duivelen, onder vorm van een geraamte spottend en dansend de levenden tot sterven oproept en ze met muziek begeleidt naar het graf. Deze vertooningen, die vol scherts, toch tevens ingrijpend moeten geweest zijn, werden meestal in kerken en kloosters, op kerkhoven of bruggen gegeven waren en door gepaste verzen of samenspraken opgeluisterd : zulk een text van 1509 wordt medegedeeld door Dr Stoett in zijn artikel : *Iets over Doodendansen in Nederland. Noord en Zuid.* 1893. Zestiende jaar.

Even als in de parabel van de vijf talenten, geeft iedere arbeider rekening over zijne werkzaamheid.

Nr 1. De Dood verschijnt hier vriendelijk, blaast op hare fluit of pijp, waarop eenieder, van den paus tot den monnik, van den koning tot den bedelaar, te dansen heeft. De duivel staat onder het bevel van de Dood en is bereid de slachtoffers zijner listen in zijn rijk te doen aanlanden.

In September 1449 werd te Brugge, in aanwezigheid van hertog Philip den Goede een « sinnespel », voorstellende den Doodendans, opgevoerd (Zie Stoett). In Italië moet eveneens dit tooneel bekend geweest zijn en moest er eene zangmaat op bestaan, blijkens het vermelde bij Klein : (*Das Italienische Drama, II, 234*) Duo Contrasti, uno del vivo del Morto, e l'altro de l'anima e del corpo, veduto in visione da San Bernardo, *con una canzone a ballo de Morti.* Twee strijdspelen, een van den levende en van den doode, en het ander van de ziel en van het lichaam, als vizioen verschenen aan Sint-Bernardus, met *een lied gezongen op wijze van den Doodendans.*

In 1453 werd de Doodendans nog voorgesteld door geestelijken in de kerk te Besançon. (Zie Klein, *Das Spanische Drama* I. 282 nota 2.) Reeds sedert 1356 werd, volgens Moratin : *Origine del Theatro Espanole*, II, 135, in Spanje de zoogezegde Danza general de la Muerte in de kerken gezongen of gereciteerd, en later aanschouwelijk voorgedragen, waarschijnlijk op Allerzielendag.

De grond van dit spel is eene legende : de strijd tusschen lichaam en ziel op het oogenblik van het verscheiden. De ziel komt na de dood rond het lichaam zweven onder de gedaante van een pasgeboren kind of van eene blanke duif en aan het lichaam verwijten dat zij om dezes schuld verloren is. Wij vermeldden hierboven deze legende in vorm van een Italiaansch strijdspel.

Ook in onze letterkunde vinden wij hetzelfde thema : *Van der Zielen ende van den Lichame, een abel dinc ende een edel leere.* (Uit een handschrift der XVe eeuw), door Blommaert uitgegeven, Gent, 1836. De ziel, reeds ter helle, verwijt het lichaam zijne kwade lusten en het lichaam beschuldigt de ziel, die alleen kan oordeelen over goed en kwaad.

De Fransche « Danse Macabre » laat de ziel door drij gruwelijke duivelen halen, de Spaansche slechts door eenen, maar wiens afzichtelijkheid voor drij telt. Een engel nochtans ontrukt hem de ziel, alhoewel de zwarte roover zoo schrikkelijk is met zijne zwarte vuurtang (Salio un diablo negro, gesto espantable. Tynasas de fierro en las manos traya.) Elders worden de zielen zelven voorgesteld onder de gedaante van geraamten, die dansend hunne afreis van de aarde naar het Elyseum volbrengen. Zie Klein, *Das Spanische Drama*, I, 259 nota.

Van den strijd tusschen engelen en duivelen zagen wij een voorbeeld in den Muspilt. Ook afzonderlijke spelen werden op dit thema

Noytor verschijnt met eenen bakker zeggende « ad pistorem » :

V. 1350. Hir is de sele die ik grep.

Lucifer erkent den bakker aan het stof :

Di stuft de clighe ut der nesen
Ik love du motest en becker wesen.

Daarna vraagt hij hem hoe hij ter helle kwam.

Deze begint om genade te smeeken, als ware Lucifer de eenige rechter die over dood en genade beschikt en hij bekent eenvoudig zijne fouten :

V. 1368. . . . . .
Met gheste menghede ik den dech
Dar van dat brot so hoch opstech
. . . . . .
Des mut ik nu rupen o wi, o wach!

Aanstonds wordt op bevel van Lucifer deze eerste volksbedrieger onbermhertig gestraft. Reeds straalt de democratische strekking door.

Hierna verschijnt *Tutevillus* met eenen schoenmaker, die ook zeer argeloos zijne schulden belijdt : hoe hij

V. 1395. ... verkofte sijne scho so dure

en ander bedrog pleegde. De straf volgt onmiddellijk en komt overeen met de fout, daar hij tot meerderen spot in eenen ketel met ziedende pek wordt geworpen.

Op gelijke wijze treden *Astaroth* (andere dui-

---

opgesteld; wij vinden bij Klein : Das Italinische Drama II, 234 · *Contrasto che fa l'Angelo di Dio contra el Demonio suo Nimico*, strijdspel tusschen Gods engel en den duivel, zijnen vijand.

vel) met eenen kleermaker, *Puk* met eenen herbergier, *Belsebuc* met eenen wever, *Krumnase* met eenen beenhouwer, *Belyal* met eenen vischverkooper, *Lijkkelappe* (1) met eenen dief te voorschijn, en telkens een nieuw even schilderachtig tafereel.

Men zal niet kunnen ontkennen dat van zulke schouwspelen, alhoewel comisch voorgesteld, toch een machtige drang van zedelijken invloed op de aanwezigen moest toewaaien.

Enkel *Funkeldune* komt met ledige handen terug : ook heeft hij van zijnen meester de grofste verwijten te hooren :

V. 1678. fy, du stijnckst so eyn hunt. (2)

Lucifer staart ongerust in de verte, waar zijn beste Satan mag verblijven. Reeds bevangt hem de vrees dat hij wel zou kunnen dood zijn (blijk van menschelijke opvatting), doch zie! geen wonder dat hij ten achteren bleef : Satan verschijnt met eenen « pape », dien hij naar de hel tracht voort te stooten, hem verwijtende dat hij zijne getijden zonder aandacht of « vul vaken » (v. 1732) gelezen heeft. De priester echter beroept zich op « wijg-

---

(1) Al deze namen zijn de Fransche weerd, zooals : Sote-Trogne, Courte-Oreille enz. (zie *Passim*, JUBINAL) en ons *Sondich Becoren*, *Belet van Dueghden*, uit het spel *Van der Nyeuwervaert*. In de aangehaalde *Zegenprael der onverwinlycke Kercke* komen ook Behemoth en de Furien voor.

(2) De parabel van de vijf talenten straalt hier nogmaals door. Ook laten deze bijtende toestanden een blik werpen op de sociale aangelegenheden van Duitschland in die tijden. Alwie het minste misdrijf tegen de rechten van het volk op het geweten heeft, wordt hier op onverbiddelijke wijze gevonnisd. En wat eigenaardig is, het zijn de duivelen die hier als uitvoerders van Gods gerechtigheid zetelen. Iets dergelijks ontmoetten wij in het *Spel der wijze en dwaze Maagden.*

water » en « wyet solt » (v. 1743), en nauwelijks is hij Lucifer nabij gekomen of deze huilt en jammert om de tegenwoordigheid van den « pape », die

V. 1796. hef mij de har versenghet
dat deyt he men myt slechten worden,

hetgeen hier weder aan eene bezwering doet denken; zoodat Lucifer vreest om de tegenwoordigheid van den priester geheel de hel te moeten ruimen.

Daarop gebiedt hij aan Satan hem los te laten

V. 1818. Satanas, lat den papen gan
Ik en kan van hette nicht lengher stan.

en met spot voegt hij er nog bij :

Scholde he nicht hillich wesen
he drecht dat wichwater an der nesen
Und den wirok an deme nacken.

Satan gehoorzaamt echter slechts na herhaalde bedreigingen en na krachtig bezworen te zijn geweest. Aan Lucifer ook keert de « pape » zijne beschimpingen terug, zoodat deze in eene diepe droefheid vervalt, en, wat als buitengewonen karaktertrek mag gelden, tranen van berouw stort over de misdaden, die hem tot duivel hebben gemaakt. Ja, hij is bereid de grootste folteringen te onderstaan als het hem gegeven kan zijn deze uit te boeten. Zeer merkweerdig is deze plaats, en keert tot het tragische terug : ook maakt zij diepen indruk bij de enkele lezing, daar Lucifer de oorzaak zijner rampen nagaat en betreurt :

V. 1928. LUCIFER LAMENTANDO.

Dor mijnen homut bun ik vorlaren
O wig dat ik je wart ghebaren
O we wafen mij vil armen
We schal sik over mij vorbarmen

Dat ik hebbe ovele dan
Mochte ik ruwe unt bute an gan
De wolde ik gherne liden
Nu unt to allen tijden.
Hir schalde en hoch bom stan
De scholde wezen alzo ghetan :
Van afgrunde up gheleydet
Unt mit scharpen schermessen umme cleydet
De scholden to beyden enden snijden
Den wolde ik up unt neder riden
Wente an den junghesten dach.
Des mot ik schrien o wig unt o wach
Nu mij des nicht mach beschen
Dat maket de homud over en
Homud is en ambegyn aller sunde
Homud hett us duvele senket in afgrunde.

Welke hartverscheurende klachten! (1) en wie zou uit den mond van Lucifer zulk eene krachtige zedepreek verwachten? (2)

Daarna smeekt hij eene laatste maal zijne knechten dat zij zijn rijk goed zouden bewaken, en vraagt dan wederom ter helle gedragen te worden, omdat hij vermoeid is van zorgen.

De bijtekst luidt : « et sic portant cantantes: drech wech den olden fornicatorem ».

Zoo wordt de helsche meester door zijne eigene dienaars bespot.

---

(1) Zulke wroeging toont ook later de duivel in sommige voorstellingen van *Faustus*. Mephistopheles (de booze geest)' getuigt zelfs dat hij, indien hij mensch ware, God zou aanhangen en zou pogen zijnen wil te doen.

(Zie de *Faustlegende* in de *Verslagen der Koninklyke Vlaamsche Academie*, Januari 1890, bl. 52, door Dr P.-A. ALBERDINGK THIJM.)

(2) Ook in eene « goede sotternie », voorkomende in MOLTZER's *Middeln. Dramatische Poezie*, bl. 210, geeft op het einde *die duvele* de zedeles :

Hoert ghi heren over al
Ic hebbe bracht in den val
Desen brueder met minen treken.

Hiermede klimt een persoon op de ton en meldt aan de vergadering het einde van het spel, dat met eenen Latijnschen lofzang aan den overwinnaar der helle besloten wordt.

Het valt dus in het oog dat het duivelspel geschreven is om de nederlaag der duivelen te vertoonen en deze destengevolge als nog overwinbaar voor te stellen.

Dat ook ten onzent afzonderlijke duivelspelen vertoond zijn geworden, alhoewel niet van zoo volmaakt comischen aard, blijkt uit verschillige oorkonden. Zoo vinden wij in de « Kronijk der rederijkkamers van Oudenaarde » (1) dat aldaar door de « Pax Vobianen » meermaals vertoond werd het spel *van der hellen.*

In 1550, te Ieperen op het processiefeest, moesten de gezellen « boven het spel van sinne vertooghen speelwijs bij figueren : *de straffinghe des Heeren om de sonden,* » waardoor de hel wordt aangeduid (2).

Ja, het schijnt dat reeds in de XIII[e] eeuw een *ludus diaboli* met reidans jaarlijks op het kerkhof door het volk van Burgende in Twente werd gevierd (3) : doch dit gebruik werd later door de overheid verboden (4).

---

(1) D[r] VAN DER MEERSCH, *Belg. Mus.*, VII, 16 enz.

(2) Zie *Vad. Mus.* V, 107.

Reeds in 1313 werd te Parijs *Les peines des damnez* verbeeld (PETIT DE JULLEVILLE, II, 187).

(3) Zie CÆSARIUS HEISTERBACH : *Dialogus Miraculorum*, IV, 11.

Dat er met de mysterie-vieringen ook misbruiken in de Kerk waren binnengeslopen, getuigen genoeg de namen : episcopus puerorum, festum asinorum, enz.

Ook in Frankrijk te Montsurs (zie PETIT DE JULLEVILLE : *Les Mystères,* II, bl. 116) werd in 1530 de hel verbeeld :

On avait moult grant diablerie
Qui firent moult grand ullerye.

4) Zie nopens allerlei misbruiken, in de kerken en elders door

Ook bij SCHOTEL (1) wordt vermeld dat men te Dordrecht in de processie een wagenspel had, « de duivelen met hunnen kapitein Lucifer ». (2)

Een spel *van sinnen, Van die groote hel* wordt opgegeven in de narichten van Dr KALFF (3) en moet ook wel lustige tooneelen hebben bevat. Jammerlijk heeft onze letterschat weinig oude tooneelstukken bewaard.

Eene *Comedia Lucifer furens,* welke voor ons meer belang zou opleveren, indien zij niet reeds de palen der middeleeuwen te buiten ging, wordt aangetroffen in een handschrift der Koninklijke Academie voor Geschiedenis te Madrid, getiteld : *Comœdiæ dialogi et Orationes, quos P. Acevedas Sacerdos Societatis Jesu componebat.* De spelen in dit handschrift bevat werden opgevoerd van 1556 tot 1572, en zijn deels in het Latijn, deels in het Spaansch geschreven. (4)

---

tooneelstukken en allerlei vreugdebetoogen ontstaan, zooals dansfeesten ezelsfeesten, zottenfeesten enz., een artikel van eerw. AD. REINERS in de *Dietsche Warande*, Juni 1893, getiteld : De Optocht van Echternach en de geestelijke Dansfeesten.

(1) *Geschiedenis der Rederijkers*, bl. 23.

(2) Dat de duivelen ook later, en zelfs in groote plechtige processiën moesten bijdragen tot het opluisteren van het feest blijkt uit de volgende oorkonde : « Den XX (Ougstmaend 1570) wesende sondach naer Onsen Vrouwen dach, heeft men de processie ofte ommeganc gehouden naer de oude costume, hoewel bij advyse van den bisschop sommeghe quade usancien achterghelaten zijn, als van snachts te vooren den ommeloop met den priester ende bellen welcke priester als hedent medeghinck, ghehabitueert met een chooicappe, hebbende tcrucifix in zijn handen, zonder tgeluut van de belle, ende *ooc sonder dat inde processie medeghingen de knechten, representerende duvels*, maer alleene maeghden ende mans persoonen en huerlieder lijwaet ende andere » (Zie het *Dagboek van C. en Fh. van Campene*, uitgegeven door FR. DE POTTER, bl. 275.)

(3) *Trou moet blycken*, enz. bl. 292.

(4) Zie *Klein* : *Das Spanische Drama*, II, 485 nota.

Vooraleer een einde aan deze studie te maken willen wij nog enkel een woordje reppen over de toenmalige inrichting van het tooneel.

Reeds hebben wij gewag gemaakt van eene ondergeschikte rol die de duivelen meermaals, reeds van in de eerste mysteriespelen, vervulden en die niet weinig bijdroeg om hun den spot der vergadering op den hals te laden. Als namelijk bij het opvoeren van die indrukwekkende dramas in de opene lucht (1) eene ontelbare menigte volks kwam toegestroomd, moest het een niet zeer aangenaam bedrijf zijn de goede orde en het gepaste stilzwijgen (selete) der vergadering te handhaven. Nog meer bezwaar moest het opleveren gedurende deze ernstige, soms dagenlange, vertooningen de aandacht gaande te houden en den zedelijken indruk niet door verveling te laten vernietigen. Met deze dubbele taak waren de duivelen meestal gelast. Zij doorloopen de straten (discurrunt per plateas) met « crauwels », met stokken, toortsen en fakkels gewapend (2), met allerlei aardige tooisels omwonden, het volk vermakende met kwinkslagen en kunsttoeren.

Sint Michiel met den duivel hadden sedert 1466 plaats genomen in den grooten Ommegang van Leuven en waren bestemd « omme plaetse te makene », zooals de stadsrekening zegt. Zij waren verbeeld door twee volwassenen, belast met het volk op afstand te houden. De aartsengel gewapend met een

---

(1) *Maria Bliscappen* te Brussel. Zie K. STALLAERT *Sevenste Bliscap.* (Inleiding.)

Uit al die ingewikkelde toestanden kan men opmerken dat de rol eens duivels niet zoo gemakkelijk te spelen was. Ook gebeurde het niet zelden dat afzonderlijke gezelschappen tot stand kwamen, uitsluitelijk aan het uitvoeren dier rollen toegewijd.

(2) Zie het *Spel van den ouden Tobias*, bij Dr KALFF, bl. XVIII

kruis hield den duivel met eene keten vast. De duivel was grof toegetakeld en droeg bellekens aan de bovenjas.

In de hand zwierde hij een grooten ijzeren haak om het volk af te weren. Toen men in 1470 eenen nieuwen draak liet maken tot gezel van Sint Joris deed men hem onophoudelijk vuur en vlammen spuwen om het volk te vermaken. Het was een afschuwelijk monster van reusachtige grootte. Uit de stadsrekeningen blijkt dat het vuur langs binnen in het gestel van den draak (hier niet een wezenlijke persoon) met eene lantaarn ontstoken werd; doch in 1485 spuwde de draak van St. Joris vuur bij middel van fuseeën, die men langs binnen liet vuur vatten :

« item meester Arndt van Mechelen van XVIIJ^ne^ fuseen te makene daer den Draeck tfier met spouwen sal XXVIJ plecken. »

« Item eenen geselle die de poppen scoet in den Draeck, vergouwen voer synen arbeit IX plecken. »

Langzamerhand, vooral met de Renaissance, worden de wagenspelen in den Ommegang verwereldlijkt. Eerst verschijnt de Reus, dan volgen de Vier Heemskinderen, later de familie van den Reus, en allerlei vreemde onderwerpen (1).

Niet zelden worden ook de « neeffkens » als dienaars en knechten aangewend om tusschen de verschillige bedrijven de noodige tooneelveranderingen te doen. Doch wederom zullen zij onder het uitoefenen van dit bedrijf het volk met menige grap verlustigd hebben.

---

(1) Zie VAN EVEN : *L'Omgang de Louvain* etc. bl. 30. Nog in de jaren 40 dezer eeuw, verscheen er te Gent een duivel naast Sint Joris, in de stoeten, waar Sint-Jorisgilde deel aan nam.

In eene aanteekening medegedeeld door Dr KALFF (1) staat er : « neefgens decken de tafel ».

Dat hunne duivelsche kleeding, althans voor deze die de orde moesten handhaven, alleszins schrikwekkend was, hebben wij reeds bij Rabelais geleerd. « Ses diables estoient tous capparrassonez de peaulx de loups, de veaulx et de beliers » (2). Het wordt overigens ten klaarste bewezen uit de volgende verzen, aangehaald bij SCHOTEL (3) :

Wij zijn verveert als de duyvelen komen ende spreken
Zij zijn so vervaerlijck van aenzigt en hebben soo groote becken
'T vel rimpelt van aengste als sij sijn *aengevloghen* in de lufte
Sij verspreyden sulck affreuselijck stanck ende dufte.

Zoodat men. om de natuur der helsche geesten naderbij te komen, allerlei kunstige middelen in het werk stelde om ze als met vleugelen in de lucht te doen zweven. Zoo lezen wij dan ook in het *spel van Abraham* (4) dat de engel met eene touw naar beneden werd gelaten, en in het spel *Actes des apôtres*, opgevoerd te Bourges in 1536 : « des diables apparaissent dans les airs » (5).

---

(1) bl. XVII.

(2) Zie hierboven (uit PETIT DE JULLEV. I. bl. 395.)

(3) *Geschiedenis*, enz. bl. 144.

Dat de duivel een aardig, belachelijk en tevens vervaarlijk voorkomen moest hebben, getuigt de volgende aanhaling bij DU MÉRIL *Origines*, enz. bl. 77 : « Ses cornes, sa large bouche, ses yeux fixes, son grand nez, sa barbe rouge, son pied fourchu, sa queue et son esprit impudemment satirique étaient une source inépuisable de gaieté. »

Bij PETIT DE JULLEVILLE, II 155, zijn er ook duivels die ezelsooren dragen en zoo hun eigen vonnis vellen.

(4) Dr SCHOTEL, bl. 142.

(5) PETIT DE JULLEVILLE, *Les Mystères*, II, bl. 130.

Zoo ook liet men te Leuven (VAN EVEN : *Louvain Monumental*, bl. 173) in de *Maria-Boodschappen*, een koorknaap, met vleugelen als een engel gekleed, langs eene koorde van het gewelf nederdalen.

Bij PETIT DE JULLEVILLE (*Mystères*, II, 132) zien wij den duivel in vorm eener kinderpop, eene bezetene verlaten.

In de Wagenspelen (Pageants) van Engeland komt de hellegeest zeer eigenaardig voor het publiek: Hij droeg een masker (vizor) en was voorzien van eenen stok. Zijn kleed was van zwartgemaakt leder of zwartharig lijnwaad. Dikwijls had hij hoornen. Groote muil, scherpe, vooruitspringende oogen, breede neus, rosse baard, geklovene paardenhoeven en een lange staart : dit zijn zijne gewone versiersels.

Het moest recht lustig zijn voor het aanschouwende volk als de *Ondeugd*, des duivels handlanger, zoo flink als een aapken, in den nek zijns meesters sprong, met hem een uitstapje deed en hem met zijn houten zweerd zoo deerlijk van keer ging, dat Lucifer luidkeels brulde tot groot genoegen van iedereen (1).

Wat de tooneeltoestellen aangaat, het is genoeg bekend dat deze nog het eerste tijdperk hunner ontwikkeling niet hadden doorworsteld. Wel waren er soms veel toebereidselen noodig, doch deze werden in hunne natuurlijke beteekenis enkel als bijgevoegde zaken aanschouwd en als middelen om de personen in hunnen handel en wandel te dienen : nergens werden de uiterlijkheden ten troon gevoerd in plaats van de gedachten, noch werd er aan den afgod van de zinnelijkheid door lichtzinnige handen wierook geofferd.

Dat degene die met de duivelrol belast waren, zwart moesten zijn (en dikwijls van het hoofd tot de voeten) blijkt uit het voorbeeld der stad Abbeville (Ibid. I, 353) alwaar eene som betaald wordt voor het wasschen der duivels.

(1) Zie KLEIN : *Das Englische Drama* I. 719, nota.

Zoo had iedere handwerkersgilde haar wagenspel. Elke wagen had twee verdiepen : het eerste diende tot opschikkamer, op het tweede werd er gespeeld. Men speelde op straat, eerst vóor de abdij (te Chester), daarna voor het meierhuis, en zoo door de verschillende straten.

Neen, wij hebben genoegzaam bewezen dat de practische zin alles beheerschte. Voorzeker mocht men ook van de middeleeuwsche toeschouwers zooveel geestinspanning niet vergen om bij doorzichtschildering verschillende plaatsen van het tooneel te gelijkertijd te vatten.

Alles was nog de eenvoudige natuur nabij. Om een bosch te verbeelden had men natuurlijke planten noodig; een troon moest een opgetimmerd en sierlijk gestoelte zijn. (Zie het spel van *Sint Trudo.*) Ook had men somtijds met groote moeilijkheden te kampen. De hel werd door eene diepte in het onderste deel des tooneels verbeeld, meestal in vorm van een opgesparden drakenmuil en dan nog met wezenlijke vlammen of dampen omgeven (1). Soms stond op het tooneel een vat, waar meester Satan in en uit kon gaan, en waarvan het onderste deel wemelde van duivelen met klauwen, steerten en peerdevoeten.

Iedere plaats (2), iedere persoon werd gewoon-

---

(1) Brandde er niet altijd vuur, dan werd toch kokend water gebruikt om damp te verwekken. Zoo lezen wij in de rekeningen der stad Vienne, medegedeeld door U. Chevalier in *Documents relatifs aux représentations théâtrales en Dauphiné de* 1400 *à* 1435, bl. 51 :

Item et pro aqua ardenti habita... pro inferno 8 flor. 10 gross.

Ibid. (bewijs dat de hel in vorm van dierenmuil gemaakt was) : expense facte per magistrum Johannem... qui fecit *os* seu gorgiam inferni X fl. IIII gr. Zoo werd dan ook de hel in allerlei akelige kleuren beschilderd. Ibid. bl. 52.

Item tribus pictoribus de Lugduno qui fuerunt et vacaverunt tribus diebus pingendo infernum VI flor.

Dat zelfs de oogen des draaks zichtbaar waren bewijst de volgende post : (ibid.)

Item Colino Borserio pro oculis inferni faciendis VI gross.

(2) Het tooneel veranderde niet onder de handeling, ten minste niet in zijn geheel : de verschillige plaatsen waren er gewoonlijk van in het begin verbeeld : men had slechts de handeling naar ieder dier deelen te volgen. Men kende eenheid van plaats noch van tijd : voor de handeling alleen moest alles buigen.

lijk door een opschrift, dat zij droegen, bekend gemaakt. Zelfs wanneer iemand in den loop van het spel zijne rol moest verwisselen, werd er hem een andere papieren band met opschrift om het hoofd of op de borst gehecht. Zoo wordt bij Dr KALFF (1) « het goetwillich hert » bekeerd en zal voortaan « tgelovich hert » heeten. Als tooneelaanwijzing staat er : « Hier set men een ander rol op zijn borst : gelovich hert ».

Wat de hel betreft, zoo zien wij bij Dr SCHOTEL (2) dat boven « thelsch afgrijzen » in *het spel van sinne door de Loterij van Santvoort* te lezen stond :

> Hier ligt de gierighe vreck vol van ghequelle
> Met den duyvel en blaeckt vierich in de helle.

Zoo verschijnen ook de duivelen met rollen en opschriften in de vermelde spelen van *Sint Trudo*, van den *gheestelijcken Ridder* en in de processiën van Oudenaarde en elders (3).

De voorstelling moest de werkelijkheid zoo nabij komen dat de duivelrollen meermaals aan wezenlijke onheilen aanleiding gaven. Gelijk in het vertoonen van Karel van Mander's *Zondvloed* de zoo pijnlijk aangebrachte waters op eens op de toeschouwers losstroomden, zoo heeft de duivelspeler vaak erge wonden bekomen (4).

---

(1) Bl. XVIII, fol. 78 v°.

(2) *Geschiedenis* enz. bl. 141.

(3) Zie hierboven.

Het voorgeborgte der hel wordt dikwijls als afgezonderd van de eigenlijke hel verbeeld : gordijnen worden dan aangewend om als scheiding te dienen.

(4) Ook aan andere personen is hetzelfde voorgevallen : in 1437, te Metz, onder het spelen der *Passie* hadden *Christus* en *Judas* zoo

Zoo lezen wij dat in het *Leven van Sint Martinus* (1) Satan erg verbrand werd : « Satan, ainsi qu'il voulut sortir de son secret, par dessous terre, le feu se prit à son habit autour des fesses, tellement qu'il fut tout brûlé. »

Met die werkelijke rampen hangen ook andere ongevallen samen, die door de middeleeuwsche lichtgeloovigheid aan het spelen van duivelrollen werden toegeschreven. Zoo getuigt de overlevering dat degenen, die de *Passion* te Meaux in 1547 speelden, allen in armoede stierven, en dat de persoon die met de rol van Satan belast was en den naam van « duivel » had behouden, aan de galg werd verhangen.

Op dergelijke wijze werden menige verschijnsels aan duivelsche werkingen toegeschreven. In de *Ghenoughelicke clute van Nu noch* (2) komt v. 206 de « pape », eenen man die anders geene woorden meer schijnt te kunnen voortbrengen dan « nu, noch », « belezen en besweeren, ende manen bij al wat hem mag deeren, bij *nachtridders* enz. » Volgens eene door MOLTZER bijgevoegde nota, genomen uit Broeder GHERAERT's *Natuurkunde*, v. 709, zijn die nachtridders niemand anders dan :

Duvele, die sijn in de lucht
Ende doen den mensche dicken vrucht (vrees)
Si connen oec niet maken vier
. . . . . .
. . . sijn duvele, ic seg di
Haghetissen ende varende vrouwen,
Coubouten, alven, nickers . . .

---

zeer geleden dat zij ten gevolge hunner ongesteldheid, schier bezweken. (PETIT DE JULLEVILLE, II, 60.)

Te Leuven in de *Maria-Boodschap* bekwam ook de engel (koorknaap), die uit den hemel daalde, eene erge kneuzing, waardoor het spel voor altijd een einde had (VAN EVEN, *Louvain Monum.* 173).

(1) PETIT DE JULLEVILLE, *Mystères* enz., I, bl. 399 en II, 60.

(2) In MOLTZER's *Middelned. Dramatische Poezie*, bl. 291.

SLOT.

Wij hebben de rol van het booze beginsel in de verschillende stadiën van hare ontwikkeling gevolgd. De kern ontstond op strict historisch, dogmatisch gebied, doch hare natuurlijke aantrekkingskracht deed haar het levenssap van het tooneel zoo overvloedig toestroomen dat zij weldra tot eene weelderige plant opschoot, den moederstam overschaduwde en een onafhankelijk bestaan verwierf. Van de mysteriespelen werd de duivelrol natuurlijk verplant naar de mirakelspelen; van deze naar de moraliteiten, of *spelen van sinne*, waar zij reeds uit ingebeelde, doch waarschijnlijke gebeurtenissen ontstaat, totdat zij eindelijk op kluchten en « sotternien », of loutere verzinsels uitkwam.

De moraliteiten stellen goed en kwaad tegenover elkander; zij ieveren voor de zedelijkheid in het algemeen. Vooral door de duivelen en de allegorische figuren die ze verbeelden zijn zij met mysterie- en mirakelspelen nauw in verband. Er is nochtans een verschil tusschen den concreten duivel der mysteriespelen, welke historisch waar is, en de verpersoonlijkte ondeugd die maar figuurlijk aan het begrip van het booze beginsel beantwoordt en in de meeste gevallen slechts een der menigvuldige vormen is waaronder de eeuwige menschenvijand zich op het wereldtooneel openbaart.

Soms heet hij Hoogmoed, soms Begeerlijkheid,

soms Wellust; in een woord, hij ondergaat gedeeltelijke idealiseeringen, en steekt zich beurtelings onder den mantel der zeven hoofdzonden. Omgekeerd heeft ook de allegorische duivel op het mirakel- en mysteriespel teruggewerkt, zoodat deze niet meer eenen werkelijken, bijbelsch-historischen, maar eenen ingebeelden duivel, als een kunstmatig bestanddeel in hun natuurlijk lichaam opgenomen hebben.

Van de « sinnespelen » tot de « sotternien » is er een overgang bij middel van *interludiums* of tusschenspelen. Deze hekelen niet zoozeer de ondeugden als afgetrokene wezens, maar wel de fouten en misbruiken van sommige standen of personen die in naam van eene partij of van een gedacht optreden; deze worden hier soms met fijnen spot bestoken, soms op onverbiddelijke wijze getuchtigd, met felle slagen gegeeseld. Het gebeurde ook dat de hekel- en spotlust der schrijvers onschuldige slachtoffers aan den schandpaal spijkerde.

Zoo verdwenen langzamerhand de bijbelstoffen van het tooneel (met uitzondering, natuurlijk, van sommige plaatsen) en werd hare plaats ingenomen door karakterschildering, schetsen en levenstoestanden van familiën en personen. Zoo werd de baan ingeruimd voor het moderne treurspel en de comedie, welke, eenigen tijd nog aan de overleveringen getrouw, naderhand de middeleeuwsche banden zouden verbreken.

De karaktertrekken van de rol des duivels hebben wij genoegzaam in het licht gesteld. Het algemeene kenmerk van zijn bovenmenschelijk streven is zijn onverzadelijke dorst naar het verderf der zielen; hij sticht het rijk van het kwade naast het rijk van het goede en wil zijnen troon verheffen nevens dien van den Heiland. Hij heerscht als een

dwingeland over zijn grondgebied, doch neemt alle vormen aan, deinst voor geene ondernemingen achteruit om zijne heerschappij te versterken : beurtelings wreedaardig, hoogmoedig en nijdig, vleiend, laag en lafhertig, treedt hij altijd voor de toeschouwers op als een hatelijk wezen. Daar hij uit natuur het kwaad verpersoonlijkt, geeft zijne rol een spoorslag tot het goede.

Als bijzondere kenmerken van Satan's rol hebben wij laten gelden de gemeenzame onderhandelingen en het verbond tusschen hem en sommige ongelukkigen gesloten om deze, ten prijze van een handvol goud of bij middel eener lage kuiperij, met lijf en ziel aan zijnen persoon vast te knellen. Het is als eene menschwording des duivels, eene uiterste poging tegen het rijk van Christus, waarvan het booze beginsel de onverzoenlijke vijand geweest is in de gansche geschiedenis der menschheid.

In beide soorten van spelen, algemeen en bijzonder gekenmerkte, hebben wij, als tusschenpoozen of bijspelen, tooneelen aangetroffen waar de duivel niet zoozeer met haat, als wel met spot beladen werd. Hier was de rol meer kunstmatig opgevat en diende zij alleen tot middel om een verder doel te bereiken.

Uit de menigvuldige voorbeelden in deze bladzijden opgegeven, zal iedere lezer genoegzaam kunnen besluiten dat het middeleeuwsch tooneel, indien zijne stof gewoonlijk niet uit het leven van het volk gegrepen was, dan toch voor het volk geschikt en genietbaar was; dat zijne handelingen, indien zij zelden verbazen door hoog dramatische vlucht of diep ingrijpenden drift, toch altijd in practische richting gestuurd, ook het hare bijgedragen hebben tot de algemeene beschaving. Met Renaissance en Humanisme is de volkskunst te loor gegaan. Niet

voor het volk, maar voor een aantal geleerden werd de geschiedenis der oude godenleer uit stoffige perkamenten ontrold, en, in dit opzicht is ook de moderne tragedie niet alleen eene afbraak met de overleveringen, maar eene afwijking van het einddoel der kunst.

Zooeven hebben wij bewezen dat ook de zedelijke strekking van het middeleeuwsch tooneel aanleiding gaf tot overdrijving en misbruik (1); de levendige, soms zoo schilderachtige voorstellingen van bovennatuurlijke wezens maakte een diepen indruk op het volk, doch het volk weet niet altijd even nauwkeurig het fantastische van het wezenlijke te onderscheiden en zoo was de afstand van geloof tot bijgeloof soms licht te overschrijden. Doch misbruiken zijn met alle instellingen gepaard; dit kan ons geenszins het recht benemen ten slotte te getuigen dat het booze beginsel op het middeleeuwsch tooneel in niet geringe mate medegewerkt heeft tot verzedelijking van het volk.

---

(1) Nog in 1658 werd te Luik vervaardigd een « Nieuw treurspel ende vertoogh, hoe dat Lucifer's gezanten door verscheyde middelen van practijck ende cracht de verkiesinghe des nieuwen keysers hebben willen beletten » (*Belg. Mus.* IX, 297).

Misbruiken van anderen aard ontbraken ook niet. Te Chaumont, vóor het opvoeren van *Sint Jan-Baptist*, hadden de duivelen het recht drij maanden lang stad en dorp te doorkruisen en ten behoeve van het feest allerlei plunderingen aan te richten, hetgeen hun eenen slechten naam verwierf. (PETIT DE JULLEVILLE, II, 81-82.)

INHOUDSTAFEL.

Bladz.

Inleiding en Verdeeling 6

I. — STUKKEN VAN DIDACTISCHEN AARD.

A. Algemeene karaktertrekken 16
In het « Maestrichter Paeschspel » 17
De val van Lucifer in de verschillende landen 19
Rol van den bekoorder in de « Eerste Bliscap van Maria » . . . 23
In de uitheemsche mysteriespelen 26
Zegepraal van het booze beginsel op het menschdom 28
Zijne heerschappij over het Oud Testament 32
Strijd tusschen den Heiland en den duivel 34
Bekoring 35
Passiespelen. 39
Verrijzenis en hellevaart 41
Het laatste Oordeel 46
De duivelrol in de stukken ter eere van O. L. Vrouw 48
« Maria Bliscap » 48
« Mascharoen » 53
Parabels en Mirakelspelen 60
Van de V vroede ende van de V dwaze Maegden . . . 60
Andere stukken van dien aard 67
B. Bijzondere karaktertrekken 73
In het spel van Theophilus. 74
» » Christophorus. 77
In den Homulus 83
In « Mariken van Nymegen ». 85

II. — ROL VAN COMISCHEN AARD 95

Spel van den H. Sacramente van der Nyeuwervaert 97
Spel van Piramus en Thisbe 107
Spel van Sint Trudo. 108

Spel van den Christelijken Ridder 110
Duivelspel in *De Resurrectione* 122
Duiveldans en Doodendans 125
Strijd tusschen duivelen en engelen 126
Verdere duivelspelen in verschillende landen 131
Inrichting van het tooneel 133
Opschik van den duivel 135
Slot 141

UITGAVEN DER KONINKLIJKE VLAAMSCHE ACADEMIE

Ie REEKS.

1. **Verslagen en Mededeelingen**, van 1887 tot 1893, per jaar . . . fr. 4,00

IIe REEKS.

1. **Jaarboek** voor 1887 (Met portretten van Z. M. *Leopold II*, en van de heeren *Beernaert* en ridder *de Moreau*), 190 blz. 2,50
2. **Jaarboek** voor 1888 (Met de lijst der boeken, toebehoorende aan de Academie), 240 blz. 2,50
3. **Jaarboek** voor 1889 (Met de levensschets en het portret van Dr *R. Snieders*), 148 blz. 1,50
4. **Jaarboek** voor 1890 (Met de levensschetsen en portretten van Dr. *L. Delgeur* en *G. Dodd*), 172 blz. 2,00
5. **Jaarboek** voor 1891 (Met de levensbeschrijvingen van *Josephus-Albertus Alberdingk Thijm* (met portret), van *Jan-Jacob-Lodewijk ten Kate* en van *Igenaas-J.-L. de Coussemaeker*), 202 blz. 2,00
6. **Jaarboek** voor 1892 (inhoudende de levensbeschrijvingen van *J.-A. de Laet* (met portret) en van *L. Roersch*) 2,00

IIIe REEKS. — MIDDELNEDERLANDSCHE UITGAVEN.

1. **De Zevenste Bliscap van Maria.** Mysteriespel der XVe eeuw, uitgegeven door K. STALLAERT (1887), XXXII-116 blz. 2,50
2. **Woordenlijst** voor de **Zevenste Bliscap van Maria**, opgesteld door K. STALLAERT (1888), 141 blz. 0,50
3. **Woordenlijst op de Alexanders Geesten** van JACOB VAN MAERLANT, door L. ROERSCH, 1ste *aflevering* (1888), 68 blz. 1,00
4. **Van de vij Vroeden van binnen Rome**, bezorgd door K. STALLAERT (1889), XX-182 blz. 3,00
5. **Het Roermondsch dialect**, getoetst aan het Oud-Saksisch en Oud-Neder-Frankisch, door Dr L. SIMONS (1889), 162 blz. 1,25
6. **Madelghijs' kintsheit**, al de gekende fragmenten, bezorgd door Jhr. Mr. NAP. DE PAUW (1889), 208 blz. (met facsimile's) 2,50
7. **Dit is die Istory van Troyen**, bezorgd door Jhr. Mr. NAP. DE PAUW en EDW. GAILLIARD, 1ste deel, (1889), 424 blz. (met facsimile's) . 7,00
8. id. id. 4de deel, afl. I (1889), 64 blz. 1,00
9. id. id. 2e deel, (1890), 400 blz. 7,00
10. id. id. 4e deel, afl. II (1890), tot blz. 216. . . 2,50
11. id. id. 3e deel, (1891), 366 blz. 7,00
12. id. id. 4e deel, afl. III (1892), tot blz. 284 . . . 1,00
13. **Middelnederlandsche Gedichten en Fragmenten**, uitgegeven door Jhr Mr. N. DE PAUW (1e aflevering) 2,50

IVe REEKS. — UITGAVEN DER COMMISSIE VAN GESCHIEDENIS, BIO- EN BIBLIOGRAPHIE.

Alphabetische lijst van de voorloopig verzamelde namen der in België geboren Nederlandsche schrijvers, dienende tot het samenstellen van de Biographie der Zuidnederlandsche schrijvers, door FR. DE POTTER, 524 blz. *(niet in den handel)*.

Vlaamsche Bibliographie (1830-1890), door FR. DE POTTER, 1ste aflev. 5,00

Ve REEKS. — UITGAVEN DER WERKEN VAN DE COMMISSIE VOOR NIEUWERE TAAL- EN LETTERKUNDE.

Prudens van Duyse, door J. Micheels. (Met portret des dichters) 352 blz. **4,00**

VIe REEKS. — BEKROONDE WERKEN.

1. **Bibliographie der Middelnederlandsche Taal- en letterkunde**, door L. Petit (1888), xvi-300 blz. (*Uitverkocht.*)
2. **Verhandeling over de verbinding der volzinnen in het Gotisch**, door P.-H. van Moerkerken (1838), 104 blz. 1,50
3. **Het voornaamwoord DU**, door H. Meert (1890), ix-98 blz. 1,25
4. **De klank- en vormleer van het middelnederlandsch dialect der St. Servatius legende van Heynrijck van Veldeken**, door Felix Leviticus (1892), 172 blz. 2,50
5. **De Belgische Taalwetten** toegelicht door Mr. A. Prayon-van Zuylen, (1ste deel) 476 blz. 3,00
6. **Historisch en Critisch overzicht van het Vlaamsch tooneel in de 17de eeuw**, door Osc. Van Hauwaert, 102 blz. 1,50
7. **De rol van het « booze beginsel » in het middeleeuwsch drama**, door Ernest Soens, 144 blz. 2,00

TER PERS.

(VIe reeks.) **Gebruik der naamvallen, tijden en wijzen in den Heliand**, door J. van de Ven.

(Id.) **Lijst der Bastaardwoorden, met de evenveel beduidende Nederlandsche woorden**, door J. Broeckaert.

(Id.) **De Belgische Taalwetten** toegelicht door Mr. A. Prayon-van Zuylen (2e afl.)

(IIIe reeks.) **Middelnederlandsche Gedichten en Fragmenten**, door Jhr. Mr. Nap de Pauw (2e afl.)

(IVe reeks.) **Vlaamsche Bibliographie** (1830-1890), door Fr. de Potter (vervolg)